

BERACICA RUZA

obuhvata pet stupnjeva: 1. zabavišta (za djecu od 5.—7. godine); 2. pučke (elementarne) škole (od 7.—11. godine); 3. progimnazije (od 11.—14. godine); 4. petogodišnje gimnazije (više ili srednje škole), te 5. sveučilište. Svako mjesto, koje ima preko 20.000 stan., dužno je podići zabavište, gdje se djeca odgajaju igrom, pjesmom i različnim rukotvorinama. Pučke škole i progimnazije obavezne su za svu djecu, odnosno mladež. Naročito značaj, društvo i pedagoški, imaju progimnazije. One čine prelazni školski tip između pučke i srednje škole (gimnazije) sa svrhom, da se s jedne strane dadne svoj djeci jedinstveno obrazovanje, te s druge, da se izvrši izbor mladeži za škole, odnosno za poslove, za koje mladež pokazuje najviše sklonosti i sposobnosti. Osim građe, koja odgovara višoj pučkoj školi, na progimnazijama se uči koji moderan jezik (njemački, francuski, engleski, ruski), higijena, opći zemljopis, fizika, kemija, te društvena nauka, opće državno i zemljoradničko gospodarstvo i različna ručna zanimanja. I pučke škole i progimnazije udešavaju na selu svoju obučnu osnovu kao i trajanje obuke prema samim prilikama mjesta. Uz potpune progimnazije postoje i dvorazredne, pa i jednorazredne, već prema tome, koliko ima prostorija i učitelja. Obično se uz ovakve škole osnivaju tečajevi, najviše za gospodarstvo (zemljoradnju), trgovinu i veleobrt. S navršenom progimnazijom mladeži su otvorena vrata različitih srednjih škola, koje sve skupa nose naziv gimnazije. Tako postoje trgovačke gimnazije, pa i veleobrtne gimnazije ili, kako bi se bolje reklo, gimnazije za trgovinu i veleobrt. Dok su ovo srednje stručne škole, gimnazije s općim obrazovanjem imaju tri glavna smjera, i to: klasični (s grčkim i latinskim jezikom), poluklasični (s latinskim jezikom) i znanstveni ili realni (s modernim jezicima). Svaka od ovih gimnazija općeg obrazovnog smjera traje pet godina, nakon čega njihovi absolventi nastavljaju svoje nauke na sveučilištu. Gimnazija znanstvenog ili realnog smjera omogućuje svojim đacima prijelaz u koju srednju stručnu školu, trgovačku ili veleobrtnu. U tu svrhu posebno su organizirana prva tri razreda. Od stručnih srednjih škola najznatnije su zemljoradničke ili gospodarske, kojih je, s trajanjem od pet godina, bilo 1926 pet, a uz njih brojne dvogodišnje i zimske mjesne gospodarske škole. Od drugih srednjih škola zaslužuju spomen: tehničke, mliarske, poštarske i željezničarske stručne škole. Za spremu učitelja pučkih škola postoje petgodišnje učiteljske škole. Učitelji progimnazija moraju još provesti dvije godine na višem pedagoškom tečaju. Za gimnazijske učitelje (u Bugarskoj učitelji gimnazija nemaju naziv profesora) traži se gimnazijska diploma i fakultetski studij. Sofijsko sveučilište ima ove fakultete: historijsko-filološki (8 semestara), matematičko-prirodnoznanstveni (8 sem.), pravnički (8 sem.), medicinski (12 sem.), gospodarski (8 sem.), teološki (8 sem.) i veterinarski (9 semestara).

LIT.: V. Pihoda, *Jednotná škola bulharská*, Prag 1934; *L'organisation de l'instruction publique*. Bureau international d'éducation. Zeneva. S. Lj.

Naselja. U selima stanuje 78,5% stanovništva, a u gradovima 21,5%.

Zaseoci, rjeđe osamljene kuće, značajni su za planinske krajeve, posebno oko srednje Arde, na sjevernim pristrancima Balkana i njegovu predgorju, na Srednjoj gori i oko Custendila. Zbijena se sela, nepravilna oblika, nalaze u

BERBA JABUKA KOD ČUSTENDILA

ravnicama i podbalkanskim kotlinama, a u onim krajevima Dunavske ploče, gdje se teže dolazi do vode, nastaju velika zbijena sela. Varijantu čine cestovna sela, koja se nižu uz cestu obično na rubu doline. Za Bugare, koji su se doselili iz susjednih država, izgrađena su u posljednje doba sela s pravilnim tlocrtom poput šahovske ploče, i to u sjevernoj Bugarskoj, u primorju te u Petričkom kraju.

Bugarska ima dosta gradova (97), što je u vezi s pokrajinskom raščlanjenošću. Ima gradova, koji potječu iz tračkih, odnosno grčkorimskih vremena, a drugi su nastali u tursko doba. Neki su od ovih posljednjih gradova u opadanju, budući da propadaju obrti, kojima su se bavili njihovi stanovnici (Koprivštica, Kotel). Nakon oslobođenja razvili su se iz sela novi gradovi (Gornja Orehovica, Bela Slatina), a neki od tih imaju i danas velik broj ratarskog stanovništva.

LIT.: *La Bulgarie devant le IVe Congrès des géographes et ethnographes slaves*, Sofija 1936; A. Iširkov, *Bugarska*, Beograd 1933; I. Bataklijev, *Bugarska*, Beograd 1938; A. Burchard, *Bulgarien*, u Klute »Hdbuch d. geog. Wissenschaft», Potsdam; Y. Chataigneau, *La Bulgarie*, u Vidal de la Blache-Gallois »Géographie universelle», VII., 2., Pariz. Z. D.-i.

Gospodarstvo. Prijelaz iz srednjega vijeka u novi život započeo je za bugarski narod tek g. 1878. Onda je nestalo feudalnoga turskog sustava u javnom i posebničkom gospodarstvu. Odonda su nastale velike promjene u svakom pogledu narodnoga života. Danas je Bugarska sasvim preobrazena u gospodarskim, društvo i finansijskim prilikama, a osobito je napredna u zadrugarstvu, koje se razvija u posljednjim desetljećima osobitim poletom.

Loša turska uprava i grubo nasilje tjerali su Bugare na bijeg iz gradova i sela u nepristupačne planine. Poslije ratne intervencije Rusa (mir u Drinopolju 1829) Turska je oko 1850 uvidjela potrebu preinaka u svom evropskom području i 1864 poslala u Bugarsku Midhadpašu, jednoga od svojih najsposobnijih državnika. On je odmah opazio, da su mnogobrojni lihvari najviše krivi zdvojnomo stanju pučanstva. Stoga ustade protiv lihve otvaranjem kreditnih ustanova za gospodarsko pridizanje bugarskoga seljaštva. Ti su zavodi raspolagali u malo godina s glavnicom od 70.000.000 groša. Premda nisu bili osnovani na zadrugarškim načelima, mogu se smatrati pretečama današnjih zadrugarških organizacija u Bugarskoj. Stoga nije čudo, što Bugari i danas rado prihvaćaju zadrugaršku misao, koju su im propovijedali već Hristo Botjov, Lazar Jovčev i Jordan Nenov, a poslije 1878, kad su mnogi Turci odlazili iz zemlje i kad se bugarski narod spuštao iz planina u nizinu i vraćao ratarskom obrađivanju polja, javlja se sve veća potražnja zemljišta i sve veća potrošnja proizvoda, a s time utakmica i ponovno lihvarstvo. Prigodom ankete 1900 bilo je od sva 62 okruga u rukama lihvara 47. Zemlja je bila veoma skupa, a njeni proizvodi veoma jeftini. To se popravilo tek u 20. st. snažnim razvitkom zadrugarške misli. Već je za turskoga gospodstva eksarh Jovčev zastupao misao, da se obrt podigne s pomoću zadrugarstva; istu je misao zastupao Ivan Gešov preporučujući ministru financija, da se osnivaju pučke štedionice po uzoru zadruga u Evropi, a D. Kostov 1888 traži osnivanje zadruga, da se pomogne siromašnim trgovcima, obrtnicima i ratařima. Kad je poljoprivredna kriza bila na vrhuncu, počinje živ zadrugarški pokret, sada sve mjerodavniji u gospodarskom, društvo i finansijskom životu bugarskoga naroda.

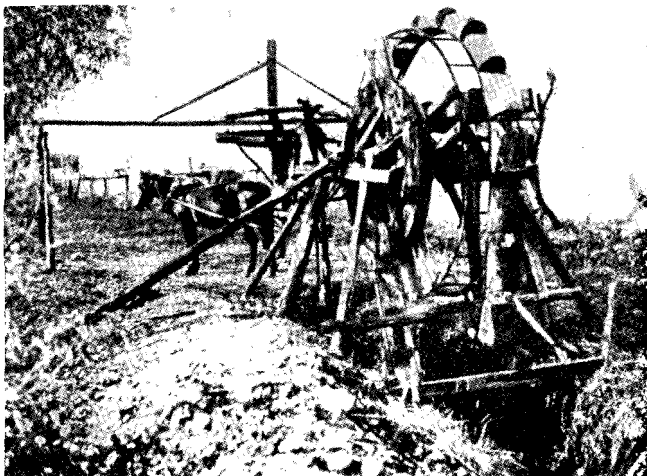
Sada je Bugarska ratarska zemlja, razdijeljena na mnogo sitnih seljačkih gospodarstava. Ostale su grane prirada sporadne. To vrijedi jednako za bugarski teritorij u starim granicama od g. 1919 kao i u najnovijim od 1940 i 1941, jer su slične prilike posjeda u Dobrudži i Makedoniji; veći je broj velikih posjeda jedino u Trakiji.

Prirodna bogatstva su znatna, ali još nisu dobro proučena. Sada radi u zemlji 49 rudnih koncesija. Od tih su 34 za ugljen, 4 za olovo, cink i bakar, 2 za aluminij, po 1 za bakar i olovo i 7 koncesija za druge rude. Dobiva se najviše ugljena. G. 1936 iskopalo se 1,7 mil. t kamenog ugljena, najviše u državnim ugljenicima. Rudnih vrela, što državnih, što općinskih, ima 44. Od njih je bilo prihoda 22,5 mil. leva. Velika je ploha države pod šumom, ali slabe kakvoće. U Bugarskoj starih granica zaprema šuma trećinu područja, Dobrudža ima prostranih hrastovih šuma, a golije su Tracija i Makedonija. Šume se iskorišćuju za ogrjev, građevni materijal i za pravljenje ugljena, ali velikog šumskog veleobrta nema. Ribarstvo je razvijeno po Dunavu i na Crnom moru, a u novim krajevima po Bjelomorju (na bugarskom primorju Egejskoga mora) i po jezerima Makedonije.

Glavni je proizvod ratarstva zrnata hrana: pšenica 15—17.000.000 q (osobito u starim krajevima i u Bjelomorju), onda raž i ječam, pa kukuruz (8.000.000 q). Važna je i proizvodnja riže (100.000 q). Slabo se sije veleobratno bilje (1934 samo 4,5% od sveukupne obradive površine), a najviše suncokret (1.600.000 q), onda duhan (300.000 q), u Bjelomorju i sezam, pa pamuk (80.000 q), zatim šećerna repa i ružine laticice (60.000 q). Izvanredno se mnogo suncokreta i lana sije u Dobrudži. Prirodnih livada i površina za krmno bilje ima u starim krajevima mnogo više nego u Trakiji i Makedoniji, ovdje oko 3,48%, ondje 12,7% od sveukupne obradive površine.

Stočarstvo počinje napredovati metodički. Prema brojidbi od 1934 ima krupne stoke 2,6 mil. grla, sitne 10,6, peradi 12,6 i košnica gotovo 0,5 mil. S priključenjem južne Dobrudže, Makedonije i Trakije povećava se vrijednost stoke u državi približno za 50%. Vinogradarstvo ne zaprema veliku plohu; slabije je razvijeno u Dobrudži, bolje u Bjelomorju i u sjevernoj Makedoniji. Ipak izvozi Bugarska desertno grožđe izvrsne kakvoće. Voćarstvo pokazuje povoljan uspon tek u posljednjim godinama, a ima uvjeta za još bolji razvitak. Izvoze se šljive u sirovom i sušenom stanju, svježe jagode i konzerve od njih, kajsije, breskve i pekmez od njih, jabuke i drugo, a mnogo se izvozi i šipak, sušeni i samljeveni u brašno. Napredno svilarstvo Bugarske dobit će s priključenjem Trakije i Makedonije još veće značenje na svjetskom tržištu svile. Osobit je napredak u proizvodnji pamuka. Nastoji se, da se zemlja sama opskrbi pamukom. Sada će proizvodnja porasti, jer pamuk uspijeva vrlo dobro u Bjelomorju, koje je dosad pripadalo Grčkoj.

Veleobrta se tek rađa. Osnovan je na sirovinama, koje daje domaće ratarstvo i rudarstvo. Ali razvija se pomalo i veleobrta, koji dobiva sirovine iz inozemstva, a radio je u starim granicama države pod zaštitom posebnoga zakona. Prema brojidbi od 1934 u 88.000 veleobratnih poduzeća zaposleno

DOLAP U PAVLOVU

je 222.687 osoba, od toga 126.791 radnik. Među tim poduzećima bijaše 642 ugljenika, kamenoloma i solana, 12.325 kovinarskih, 6316 za proizvodnju prijevoznih sredstava, 11.199 za drvodjelstvo, 19.287 za proizvodnju hrane, pića i duhana, 20.835 za proizvodnju odjevnih i toaletnih predmeta i t. d. Dok veleobrta stare Bugarske bilježi više krupnijih poduzeća, preteže u novoj Bugarskoj obrt i kućno rukotvorstvo. Veleobrta je razvijena veoma slabo i u Dobrudži i u Makedoniji i u Trakiji. Trakija nema ruda, stoga ni veleobrta, a u Makedoniji je razvitak veleobrta moguć, jer ima ruda, osobito željeza, bakra, olova i cinka, zatim kroma, mangana, antimona i magnezita.

Željezničkih pruga ima malo (1939: 3123 km), ali je promjer prema prilikama dobro organiziran. Većinom su državne. Uskotračnih ima samo 436 km. Dužina gotovih cesta, onih u gradnji i trasiranih, iznosi u starim krajevima 31.604 km. Brodarstvo je u povojima. Država mu je počela posvećivati pažnju tek nedavno. Dosada je postojalo jedno parobrodarsko društvo, koje ima malo plovni objekata. Pošta i brzoputna služba dobro su uređene.

Kako je Bugarska gotovo posve ratarska zemlja, vanjska joj je trgovina veoma promjenljiva, prema žetvi i cijeni žitarica i poljskih proizvoda na svjetskom tržištu. Najviše se trguje s Njemačkom, a na drugo mjesto dolazi Italija i ostali svijet. G. 1939 uvezeno je iz Njemačke robe u vrijednosti od 3,4 milijarde leva, a izvezeno u Njemačku robe za 4,1 milijarde leva.

U sadašnjoj Bugarskoj jezgri pučanstva čine seljaci. Ta je jezgra bugarskoga naroda siromašna ili barem slabo imućna, ali je malo ljudi bez zemlje.

U Bugarskoj starih granica bilo je 1939 samo 1220 dioničkih društava, i to 42 veresijska, 24 osiguravajuća, 566 veleobratnih, 555 trgovačkih i 33 za prijevoz, sva zajedno s temeljnom glavnicom od 5 milijardi leva. Posebničkih banaka ima samo 89 s 0,9 milijarda leva temeljne glavnice, 150 milijuna leva pričuve, 4,6 milijarde leva uložaka, uglavnom krupnih tekućih računa trgovaca, i 3,7 milijarde vjeresijskog placemata. Sve je to znak, da bugarski narod nema povjerenja prema posebničkoj vjeresiji, što je posljedica liharstva do oslobođenja, a i do kraja 19. st.

U središtu vjeresijskog sustava u zemlji stoji »Bugarska narodna banka«. Ona je emisioni, autonomni, ali državni zavod. Na drugom je mjestu »Bugarska poljodjelska i zadružna banka«; od golemog je značenja za narodno gospodarstvo uopće, a za ratarstvo napose. Također je autonomni zavod, a uređen prema bugarskim prilikama i potrebama. Čuva gotovo 10 milijarda leva uložaka, a vjeresijski mu je placemant 10,5 milijarda. Kad su neke dioničke banke u godinama opće krize od 1929 do 1935 zapale u poteškoće, stvoreno je putem Bugarske narodne banke dioničko društvo »Bugarski kredit«, u kojem ima država većinu, a dijeli velike trgovačke i veleobratne zajmove. I »Hipotekarna banka«, osnovana djelomice s francuskom glavnicom kao dioničko društvo otkupom stranih dionica putem »Bugarske poljodjelske i zadružne banke«, postala je domaći državni zavod.

Treće mjesto u kreditnom sustavu Bugarske zapremaju zadruge. To je zadrugarstvo glavna poluga za razvitak i napredak maloga gospodarstva na selu i u gradu. Prva je moderna zadruga nastala u jednom planinskom selu g. 1890, a 5—7 godina kasnije započeo sustavno i smišljeno otvaranje zadružnih ustanova. Bugarinu su bliski jedino državni i zadružni zavodi. Oni zauzimaju više od 80% svega vjeresijskog sustava u državi. U Dobrudži, Trakiji i Makedoniji nisu tako povoljne prilike vjeresije.

Različite su vrste zadruga u gradu i na selu, jedne tipa Raiffeisen, druge Schulze-Delitzsch, a organizirane su u saveze i središnjice. Silan je broj (preko 2000) kreditnih zadruga, u golemoj većini seljačkih, tipa Raiffeisen. U gradu su pučke štedionice Schulze-Delitzscheva sustava. Ima ih preko 300. Treću skupinu čine 93 uzajamno-potporne blagajne, koje su također osnovane na načelima zadruge, tako da Bugarska koncem 1939 ima 3502 zadruge s 966.145 članova, i to

735	proizvodnih zadruga	s 200.223 člana
278	trgovačkih	„ 114.713 članova
2386	vjeresijskih	„ 472.983 člana
9	osiguravajućih	„ 151.743 „
30	građevnih i zdravstvenih	„ 16.949 članova
64	saveza i središnjice	„ 9.534 člana
3502	zadruge	s 966.145 članova.

Njihova aktiva iznosi preko 17 milijarda leva, udjelna glavnica 3 milijarde, pričuve 1,7 milijarde i sveukupna sredstva 5 milijarda leva. Ti brojevi govore jasno o velikoj snazi zadrugarskoga pokreta u Bugarskoj.

Djelatnost zadruga širi se i u području pojedinih zvanja, na pr. ljekarnika, zubara, činovnika, a od osobitog su značenja osiguravajuće zadruge činovnika, odnosno učitelja, koje imaju 31% od opće bilance svih osiguravajućih društava u zemlji. Još jasniju sliku o snazi bugarskoga zadrugarstva daje nam pregled onog udjela, kojim zadruge zahvaćaju u pojedinu granu gospodarskoga života. Prema podatcima za 1938 vjeresijske zadruge imaju 28% od svih uložaka i 31% od svih navjera u državi. U hambarima seljačkih zadruga sabire se 70% žita, koje izlazi na tržište. Isto tako i 70% pamuka. Preko zadruga izvozi se 20% jaja, 35% dezertnoga grožđa, 15% svinja i svinjskoga mesa, 12% duhana, 40% mlijeka i više od 50% sira (kačkavala). Zadruga vrše 20% krupne i 25% sitne trgovine u zemlji, a to je dovoljno, da se uoči presudna važnost zadrugne misli. U Dobrudži ima 5 pučkih štedionica i oko 100 seljačkih zadruga, u Bjelomorju i Makedoniji pod bivšom Jugoslavijom i pod Grčkom bilo ih je malo. U razvitku i blagotvornom radu bugarskih zadruga veoma su važni njihovi savezi i središnjice, ali prvi je i glavni regulator njihova života bila »Bugarska poljodjelska i zadrugna banka«. Ona upućuje i vodi, nadgleda i potpomaže sve pojedine zadrugne ustanove u zemlji. Kad ove izrastu i uredi svoj život, žive slobodnije, ali se nikada ne odijele od spomenute banke.

Kako je bugarska država ratarska zemlja i bugarski narod slabo imućan, veoma je malen dohodak pojedinoga maloga i sveukupnoga gospodarstva. Opći prihod zemlje dostigao je 1927 56,5 milijarda leva, 1934 pao je na 34,5 milijarda, ali se 1935 popeo na 35,5 milijarda i odonda se postepeno povećava, no još nije dostigao razinu od 1927.

Opći prihod seljačkoga pučanstva iznosio je 1935 19,5 milijarda leva ili poprečno po osobi 4.072 leva, a gradskoga stanovništva 17 milijarda leva ili po osobi 12.781 lev. Od seoskoga gospodarstva potječe 53,5% općeg dohotka Bugarske, 7,7% od obrta, 6,2% od veleobrti, 6,8% od trgovine, 11,4% od plaća, 2,9% od prometa i prijevoza, 3,7% od vjeresije i osiguranja, 0,8% od slobodnih zvanja, 5,9% od pokrivenih imanja i 1,1% od državnih poduzeća. Iz ovih se podataka vidi, kako je siromašan bugarski narod, no ipak narod jakoga duha i neslomljive volje. Ako mu se ostavi mogućnost slobodnoga razvoja, njegov će preporod uspjeti u svakom smjeru. I. P.-v.

Etnografija. Raščlamba bugarske seljačke kulture pokazuje jednostavniju sliku u poredbi na pr. s hrvatskom, ali je ipak još dosta zamršena, kad se uzme u čitavu opsegu. Jasnije se mogu razlučiti ovi skupovi i slojevi: stari slavenski, protobugarski, stari balkanski (prebugarski) kao i različni noviji utjecaji.

Stari slavenski sloj baština je slavenskih praotaca današnjih B. Njegovi su tipni elementi: veoma razvita obradba lana, konoplje, vune (i svile), praslavenska preslica sa stošcem (*kážel*) na vrhu, vodoravni tkalački stan i neke stare tehnike tkanja, a osobito brojenje niti šezdesetinskim sustavom (3, 30, 60, 120), neki oblici ratarskih sprava, obradbe i mjerā zemlje (*vreten*, *postat* i t. d.), a i mnoge druge tradicije seoskoga gospodarstva; izrazito slavenski tip jarma s dvije vodoravne gredice (*jarem* i *podbradnik*), običaj sprege, seljačka obiteljska zadruge (samo u jednom dijelu Bugarske održana, uzevši dokazanim da je to stara slaven-

ska društvena tradicija); neki običaji kod svadbe, pogreba i poroda, zacijelo i šišano kumstvo, koledanje (samo u jezgri baština iz mlađeg doba slavenske zajednice), obredne vatre o Ivanju, brojna stara vjerovanja, napose u sudenice (*rečenci*, *narāčnici* i sl., *orisnici*), vukodlake, vile (*samovili*, *samodivi*). No kod ovih posljednjih vjerovanja nastale su tijekom stoljeća svakojake promjene i preoblikovanja kao i kod mnogo drugih kulturnih elemenata stare slavenske baštine. Tako vrlo raširena bugarska vjerovanja o sudenicama dobivaju neke crte balkanskih (grčkih) istovrsnih vjerovanja, ali i naziv *orisnici* (od grč. *ὀρίζοντες* »koje određuju« budućnost novorođenčeta); slično i predodžbe i vjerovanja o vilama i t. d.

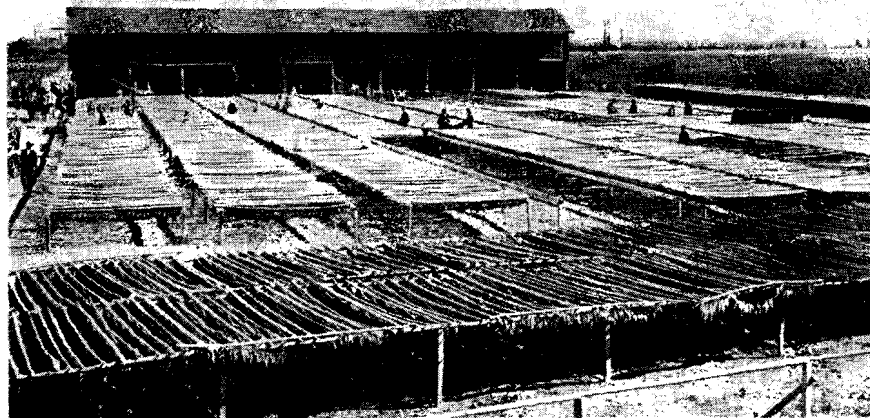
Protobugarski elementi su baštinjeni iz kulture turkotatarskih Bugara (Protobugara), koji su Bugarima dali ime i po koju rasnu, jezičnu i etnografsku komponentu. Ali taj je protobugarski sloj vrlo slab. Kudikamo je važniji i obilniji onaj, što ga tvore *stara balkanska kulturna dobra*, koja su Bugari našli na Balkanu, usvojili ih (u prvom redu od tračkih plemena) i do danas održali; to su zemunice kao stanovi (na sjeveru), upotreba pekve (*vrāšnjak*, *čirepnik*, *sač*), neke ratarske sprave (na pr. rala s »ušima«,

koliko to nije specifično rimsko ralo), vjerojatno uspravni tkalački stan i vunene pregače, neke vrste kovnih nakita s privjescima, koji se potvrđuju već u pretpovijesnim nalazima na Balkanu, osobita vrsta ženskog nakita, obješana s tjemena niz leđa (*kosičnik*) i sl. Jedan dio tih starobalkanskih elemenata ujedno su i veoma stara sredozemna dobra, tako: vršaća daska (*dikanja*, lat. *tribulum*), upotreba mješina za različne svrhe, napose za spremanje tekućina,

neke osobine kamenih građevina i t. d. Ne može biti sumnje, da su nadošli Bugari primili od starosjedilačkog stanovništva i različne običaje, vjerovanja i druge predaje, na pr. s najvećom vjerojatnošću običaje s badnjakom — panjem. Na baštinu tračkih plemena svodi se rado na pr. običaj *german*, koji se vrši ljeti (sahranjuje se naročita figura, zvana *german*, na dan Sv. Germana, da se dokrajči duga suša).

Ima i drugih utjecaja na kulturu bugarskog sela, osobito s grčke strane, koji se množe kroz stoljeća; o njima svjedoče, uz ostale vidne činjenice, napose i brojni nazivi grčkoga podrijetla za različna kulturna dobra (na pr. sudenice); toga će podrijetla biti i karakteristično bugarsko narodno glazbalo *gādulka* s 3 strune (isto što na Jadranu »lir(ic)ak«, v.) pa štošta među svadbenim i različnim godišnjim običajima, običajnim pravom i dr.

Isto su toliko, ako ne i više, naplavile poslije bugarsko područje i kulturne naplavine iz Azije, napose dakako iz bliže Prednje Azije, i to u jednu ruku one, koje su izravno i neposredno prenijeli Turci, kad su uhvatili korijen na Balkanu, a u drugu ruku laganijom i spontanom kulturnom izmjenom s bližom Azijom. Dok se ovo posljednje može opravdano naslućivati za čuvene običaje *nestinara* (v.), hodanje bosonogih u ekstazi po žeravici (u malom dijelu jugoistočne Bugarske) ili za tkanje i određenu ornamentiku čilima po prednjoazijskim uzorima, dotle se izravno prenošenje može pouzdano slijediti u brojnim pojavama, koje odaju često i sami nazivi tursko-arapskoga podrijetla; tako se prenose jela i njihov način priređivanja, običaj i pribor pušenja, piće kave, uvođenje deve u južne krajeve (s time i vjerovanje u ozdravljenje, ako se bolesnik provuče ispod deve), mnogo nazivlja i običaja u različnim seoskim obrtima (kao u Bosni), a osobito značajna upotreba nekih vrsta hamajlija i kod nemuslimanskog stanovništva.

SUSENJE DUHANA U BUGARSKOJ

Kroz dugo vrijeme staložilo se u kulturi bugarskoga sela i nešto drugih kulturnih elemenata. Rumunjski su najvidniji u Podunavlju, na pr. neke komponente *kalušara*, *kalojana-germana*, tamošnjih nošnja i dr.; macedo-vlaških odnosno cincarskih elemenata ima u južnijim i albanskim u zapadnim krajevima. No svi su ti utjecaji više manje ograničeni na uža područja.

Prema svemu ovome razabiraju se u cjelokupnoj etnografskoj slici Bugara veoma mnoge crte, koje su opće ili bar pretežne i za ostali Balkan, ili bar veći dio njegov (→ Balkanski poluotok, etnografski pregled), a uza to neke posebnosti, pa i posve autohtone bugarske tvorbe, ove u prvom redu u samom folkloru.

Među značajkama etnografije Bugara ističu se neke osobitosti. Kuće i ostale seljačke zgrade podosta se regionalno razlikuju u građi, broju i raspodjelu prostora: jedne od zemlje (čerpica ili naboja), osobito u nizinskim dijelovima podunavskim i istočnoubgarskim, druge od kamena — na jugu, u središtu i u planinama, treće od drvene građe — nešto brvnara na zapadu, inače »na kanate« s pleterom; one su samo u Podunavlju zemunice, inače prizemne (posuda) ili katnice, čitave zidane ili samo u prizemlju, s prostorima za stoku i spremištima u prizemlju, a za boravak ljudi u katu; ponajviše imaju dio kuće posve otvoren (kao doksat): krovovi su danas najčešće od valjkasta crijeva (čera mide), redovno vrlo položeni, četverostrani. U *gospodarskom priboru* zapaža se osim dosta brojnih vrsta i oblika drvenih rala (napose t. zv. »rimskih« s »ušima«, koje straga razbacuju zemlju), nešto plugova, osobito više različitih pomagala za vršenje (*dikanja*, kamen valjak, drven valjak načičkan klinovima, vršace saonice s točkovima, ali i vršenje samom stokom); kod žetve služi u nekim krajevima vrlo značajno pomagalo: drven štitnik za lijevu ruku kao rukavica (*palam[id]larka*). Nošnje se Bugara mogu podijeliti ukupno na dva područja: *belodreškove* — na SZ, gdje preteže bijela boja nošnje (tiče se to gornje, suknene odjeće) i *černodreškove* — na čitavom ostalom području, gdje preteže mrka boja: to se stanje širi na štetu »bijele« nošnje, koje je područje negda bilo mnogo prostranije; s obzirom na žensku nošnju mogu se razlikovati 3 značajno obilježena skupa: na J i JZ (u Makedoniji) nošenje suknena ili platnena ukrašena haljetka (povrh košulje), s prijedna otvorena redovno s rukavima do lakta, zvana *saja*; u srednjem i sjevernom pojasu Bugarske nošenje *sukmana*, suknena haljetka bez rukava (kao zobun), ali s prijedna zatvorena (oblači se preko glave); u sjevernom podunavskom pojasu uza *sukman* još i tip nošnje, koja se sastoji od košulje s po širokim (vezanim) rukavima, a posve otvorenim vratom (i kroyem, srodnim »opletcu« ostalih Slavena, pa i Mađžara i Rumunja), uz koju pripadaju srijeda i straga po jedna pregača. U muškoj se nošnji ističu sukneni kaputi s rukavima do lakata, nošenje šubara, obojaka i balkansko-karpatških opanaka (→ opanak); hlače su pretežno uske, u *belodreškovaca* posve usko uz nogu (*benevreći*). Veoma je raširena posebna vrsta pojasa (*kolani*), koje tkaju nizom daščica posebni obrtnici u geometrijskim šarama.

Za *bugarska veziva* značajni su u prvom redu geometrizirani biljni motivi, u kojima prevladava crvena boja; to vrijedi dijelom i za tkane ukrase, premda se tu vidi i razumljiva prevaga geometrijskoga; ali valja istaći razmjerno česte figuralne motive (životinjske, ljudske), što se može tumačiti jačim utjecajem »orijentalne« ornamentike.

Narodna glazba uistinu je mnogostrana i u pogledu instrumenata, melodičke tvorbe, a pogotovu ritmike. To vrijedi i za plesove, kojih ima nesamo običnih zbog zabave, već i pravih obrednih (spomenuti *nestinari*, *rusalci-kalušari* i dr.), a i vještačko-viteških (na pr. s jataganom, kakva je poznata *račenica* ili *hojsa*). U mnogo lokalnih varijanta svuda je znan bugarski seljački ples *horo* = kolo. Plesovi mnogo i često prate narodne običaje.

Svadbeni običaji u svim su bugarskim krajevima još dobro održani, a ceremonijal im je vrlo razveden i dug. Osim davne slavenske baštine, kakvo je na pr. nakoljenče (*nakolče*), posebni svadbeni hljebovi, fingirane prepirke svatova s ukucanima i varanje krivom mladenkom i dr., ima tu i mladih tradicija pa pouzđano i autohtonih, a i crkvenih elemenata; redovno se razvija u pet (ili više) faza: ugledi, male zaruke (*malak glaveš*, *mal stroj*, *menez* i sl.), velike zaruke (*golem glaveš*, *golem stroj*, *gođež* i sl.), vjenčanje — koje u nekim krajevima traje i po 4 dana s brojnim obredima i pićem rakije na kraju (*blaga rakija*, *slatka rakija*) i napokon običajima iz vjenčanja, napose *povratki*, posjet mladenaca roditeljima nevjeste.

Godišnji običaji veoma su brojni, kao i agrarni i stočarski. Osobito se ističu: svuda poznate *peperude* (→ *dodole*), spomenuti *german*, obredni plesovi s ciljem magičkoga liječenja težih bolesnika, što ih o Duhovima izvode s drvenim sabljama ili jataganima *rusalci*, *rusalci* (na J) ili *kalušari* (na S), a uza to i sabiraju darove (na pr. za gradnju crkve); *lazarki*, posebno opremljene djevojke, koje s naročitom pobječkom obilaze selom; *kukeri* o pokladama, *džamali*, ponajviše u doba žetve — i jedno i drugo igrači s monstruoznim maskama, koji također obilaze selom pjevajući i kupeći darove; *laduvane* na lvanje, pri čemu jedna djevojčica uz naročite popijevke vadi iz vode prstenje svojim drugaricama (s aluzijama na udaju) — osim ivanjskih vatarana na isti dan (*jenevden*, *enjovalden*). Ni dani ljetne žege (*gorešnici* i *ilin-den*) kao i Jurjevo ne prolaze nigdje bez običaja, koji, kao i kod mnogih već spomenutih, imaju brojne i jasne magičke komponente (za zdravlje, dobar prirod, napredak, množenje i t. d.). Posebno su poglavlje običaji oko Božića (*koleda*), od kojih su neki jednaki ili vrlo slični običajima ostalih južnih Slavena (paljenje panja badnjaka, brojni božićni hljebovi i ostala obredna jela, polaženik, koledanje *koledara*, često maskiranih i dr.).

Kako se iz svega vidi, Bugarska je još i danas veoma bogata rznica života i običaja bugarskoga seljaka. Bugari zbog svojeg položaja u istočnoj polovici Balkana nose i u svojoj etnografiji vrlo brojne značajke, koje im daju posebno mjesto među južnim Slavenima unatoč svim srodnostima i vezama s njima bližim susjednim Srbima. Tu posebnost može vrlo dobro predočiti i jedna naoko nevažna, a ipak tako vidna pojava, kakvo je nijekanje, odnosno potvrđivanje kretanjem glave. Najveći dio Bugara pri-

PRELJA IZ SLATINE KOD SOFIJE
sa »sukmanom«

pada onom dijelu Balkana (I i II), gdje se te kretnje izvode upravo naopak prema našoj navici: niječe se veoma slično, kako se u nas potvrđuje, a potvrđuje slično, kako se kod nas niječe.

Bugarska se etnografija počela razvijati u 19. st. poslije romantizma, najprije većma folkloristika, sabiranje i proučavanje narodnog pjesništva, običaja i vjerovanja; poslije se sve većma proširuje i na materijalnu, a najzad i na društvenu kulturu sela u užem smislu; materijalna je kultura postala predmet pažnje osobito od zametaka »Narodnoga etnografskog muzeja« u Sofiji (1879, napose pak od 1893, samostalan od 1906), pa i zbiraka u dru-

gim gradovima. Etnografska se nastojanja sve više usredotočuju u pojedinim ustanovama: Akademiji znanosti i Narodnom etnografskom muzeju u Sofiji i nekim publikacijama: *Periodičesko spisanje*, *Balgarski pregled*, a napose u izdanju Akademije *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knjižnina* (od 1889, s mnoštvom dragocjene građe i rasprava iz ovoga područja, poslije pod imenom *Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis*) i Nar. etnografskog muzeja *Izvestija* (1907, pa od 1921, dosad 12 godišta s tekućom godišnjom etnografskom bibliografijom). Sistematski se sve većma i skuplja građa i stručno obrađuju sve grane kulture sela. Prvaci su u tome poslu: P. K. Slavejkov, G. S. Rakovski, Lj. Karavelov, Dm. Matov, M. Dragomanov, braća Miladinovi, St. Verkovič. Pod konac 19. i na početku 20. st. slijede: D. Marinov (sistematski skupljač etnografske građe), A. P. Stoilov (običaji, pjesništvo, nošnja, muzej), S. S. Bobčev (pravne i društvene tradicije), St. Romanski, I. D. Šišmanov (inicijator, folklorist), M. Arnaudov (sve grane folklor, povijest etnografije), St. L. Kostov (materijalna kultura, nošnje, muzej), Hr. Vakarelski (sve grane etnografije, nastojanja oko bug. etnogr. atlasa, muzej), E. Peteva-Filova (nar. umjetnost), V. Stoin (nar. glazba), St. Duđev (nar. glazba), D. Hristov (nar. glazba), V. Kamburov (nar. glazba).

LIT.: M. Arnaudov, *Očerki po balgarskija folklor* (razvoj, prvaci, studije o nar. pjesništvu, običajima i vjerovanjima), Sofija 1934; H. Vakarelski, *Note sur l'ethnographie des Bulgares* (u »La Bulgarie devant le IVe Congrès des géographes et ethnographes slaves«), Sofija 1936; Isti, *Bit* (u »Bit i ezik na trakijskite i maloazijskite Balgari«, I., Sofija 1935); St. L. Kostov-E. Peteva, *Selski bit i izkustvo v Sofijsko*, Sofija 1935; D. Jaranoff, *Die Siedlungstypen in der östlichen und zentralen balkanhalbinsel*, Zeitschr. d. Gesell. f. Erdkunde, 1934; E. Peteva, *Balgarski narodni nakiti*, Izvestija na nar. etnogr. muzej, VI., Sofija 1926; J. Obreški, *Rolnictwo ludowe wschodniej części półwyspu Bałkańskiego*, Lud słowiański, I., II., Krakow 1929, 1930; M. Arnaudov, *Bulgarische Festbräuche*, Leipzig 1917; Isti, *Balgarskite svatbeni obredi*, I., Sofija 1931; S. S. Bobčev, *Balgarska čeljadna zadraga*, Sbornik za nar. umotvorenija, nauka i knjižnina, XXII., Sofija 1907; Isti, *Sbornik na balgarskite juridičeski običai*, I. (Bračno pravo), Plovdiv 1897. M. G.-i.

Povijest. I. Osnutak bugarske države. Oko 460 pos. Kr. pribjegoše iz zapadne Sibirijske u stepe između Kaspijskog mora, Kavkaza i Dona turški Oguri, potisnuti od Sabira, koje su opet uzvitlali Dzut-Dzuti (pravi Avari). Jedan se dio Ogura stopio tu na Kubanu s ostacima Huna pod mladim Atilinim sinom Irnikom. Novi se narod dijelio na tri plemena: Utigure, Onogure, koji ostođoše ispod Kavkaza, i Kutrigure, koji se rano preseliše u međurječje između Dona i Dnjepra. G. 482 spominju se »Bugari«, po svoj prilici baš Kutriguri, prvi put na donjem Dunavu kao saveznici bizantskog cara protiv Gota. G. 493 počeo i sami napadati Bizant, a 517 dopriješe već do Termopila, tako da je samo 78 km »dugi zid«, koji je dao 512 sagraditi Anastazije, štitiio Carigrad od njihovih zuluma. Kad napadači povukoše s sobom još i Slavene, carstvo bijaše protiv ovolike plime nemoćno. Tek bratoubilački boj, što ga izazva Justinijan podmitivši Utigure, da navale na Ku-

trigure, slomi njihovu moć i ostavi sva tri plemena u plijen nevim došljacima iz Azije, najprije Avarima, koji odveduše glavni dio Kutrigura u Panoniju, zatim zapadnim Turcima, koji preoteše Avarima Utigure i Onogure, a napokon na početku 7. st. opet Avarima, koji razmjestiše među njima svoje posade. Istom za općeg rasula avarskoga kaganata oko 630 uspije Kubratu, kanu onogurskih Bugara, protjerati Avare, ali se njegova Velika Bugarska već za sinova raspade pod nasrtajima silnih Hazara. Najstariji sin, Batbajan, priznade njihovu vlast; ruski ljetopis zove te hazarske Bugare »crnima«. Drugi čopori pobjegoše na srednju Volgu, gdje sačuvaše slobodu do tatarske najezde (t. zv. »srebrni Bugari«). Treći pak, Onoguri, svega po svoj prilici jedva jedan tūmen (10.000 konjanika), prijeđoše pod Isperihovim vodstvom u Dobrudžu, zauzeše 679—681 Meziju i prisiliše cara Konstantina IV. na mir, kojim se morao obvezati, da će im plaćati čak godišnji danak.

Mlada se država protezala od južne Besarabije uz Dunav do Loma. Bugari sami uzeše sebi istočnu Meziju, gdje podiгоše i prijestolnicu Plisku, utvrđeni tabor od dvadeset kilometara obujma kod današnjeg sela Abobe; pokoreni pak Slaveni bijahu potisnuti prema granicama, kako bi stvorili živ bedem oko svojih gospodara, koji pojačaše svoju sigurnost još tehnikom: gdje se naime granica nije oslanjala o more ili Balkan, zatvoriše je trima opkopima između Loma i Iskera prema Avariji, a dvama na donjem Prutu i Seretu prema pontskim ravninama. Tako je cijela Bugarska bila zapravo samo jedna golema tvrđava, iz koje se svakog časa moglo navaljivati na Bizant.

II. *Bugarsko-bizantski dualizam.* Žudnja za bogatstvom Bizanta nagonila je bugarske kanove, da poput barbarskih knezova za seobe naroda stalno učjenjuju cara. Tipičan predstavnik te politike bijaše na početku 8. st. Tervel, koji je umio sad milom, sad silom nesamo iznudivati danke i darove, nego steći i trakijsku Zagoru, pače i naslov »kaisara«, s kojim je bilo spojeno pravo na carske počasti. Kako se Bizant još uvijek nalazio u vjekovnoj borbi s islamom, zaključio je Konstantin V. Kopronim, da pošto poto uništi dvoličnoga susjeda iza leđa. Od 756 do svoje smrti 775 vodio je stoga jedan rat za drugim protiv Bugara. Ali i kraj slavnih pobjeda, kraj revolucija, koje su drmale kanatom, i odmetnuća Slavena, koji su u tolikim gomilama prelazili na bizantsku stranu, da ih je car mogao tobože 208.000 naseliti u Bitiniji, ipak, kad on umre, Bugarska se opet pribra i 792 čak ponovno nametnu Bizantu danak. Pobjede Karla Velikoga nad Avarima još više pojačaše njen položaj. Pošto je rasapom avarskoga kaganata nestalo pritiska sa zapada i granica se tu učvrstila još priključenjem Timočana, mogao se Krum okrenuti svim svojim silama prema jugu. G. 806 prodre niz Strumu u Makedoniju, iduće godine zauzme Sardiku (Sofiju), pa su tako vrata u Povardarje širom provaljena, i to u vrijeme, kad Franci ugrožavaju posljednja uporišta bizantske vlasti na gornjem Jadranu, a Harun ar-Rašid od cara i njegova sina uzima čak sramnu glavarinu. U toj se trostrukoj stisci Nikifor vrati zamisli Konstantina V., da smrvi Bugare. S vojskom, skupljenom iz cijeloga carstva, pade 811 pod Plisku i sravnji je sa zemljom, ali se u potjeri za kanom uhvati u stupicu, u kojoj

KUĆA U SELU DRMŠA

KUĆA U SELU BISTRICA

izgibe sa svim vojnicima. Trakijsko-makedonski se limes sada sruši od Develta na burgaškom zaljevu do Plovdiva; ista sudbina zadesi i gradove od Jedrena do Selimbrije. Već se »novi Senaherib« 814 spremao da opsjeda Carigrad, kad naprasita njegova smrt dovede do radikalne promjene političkoga pravca u Pliski. Omurtag sklopi tridesetgodišnji mir s Bizantom i prenese frontu na sjever, kamo ga zove nepouzdanost južnoruskih nomada i malaksanje franačke vlasti za Ludovika Pobožnoga. Smjelim pothvatom, koji odvede njegove čete do Dnjepra, osigura se od iznenađenja sa sjeveroistoka; pobjedom, kojom primora buntovnog bizantskog generala, Slavena Tomu, da digne opsadu Carigrada, zaduži 823 cara, odmah nato nasrne na Braničevce, osvoji donje Pomoravlje i Potisje te 827 pokori čak panonsku Hrvatsku i Slovence oko Blatnoga jezera. Susjedna Gornja Panonija između Bečke šume i Rabe, gdje su srodni Avari obnovili svoj kaganat, obuhvaćena je sad nesamo s istoka nego i s juga bugarskom vlašću. Sva je dakle prilika, da će Bugari prestići Mađzare ujedinjujući srednje Podunavlje. No u tom odsudnom trenutku slavenske povijesti Franci se trgnu iz letargije, protjeraju Bugare 828 iz zapadne Ugarske, 838 iz Posavske Hrvatske, a najkasnije 845 i iz Srijema. Budućnost Bugarske ne leži više u karpatskoj kotlini, već na Balkanu.

Mistični je sjaj carske krune vukao tu njene kanove istom neodoljivom silom u Carigrad kao i njemačke kraljeve u Rim; politički je pak realizam upućivao bugarske vojske u moravsko-wardarsku dolinu, jer tko njome vlada, odvajkada je gospodar svih cesta, koje prepleću Balkanski poluotok od Jadranskoga mora do Crnoga i od Egejskoga mora do Dunava. Sav taj splet prometnih žila bijaše već sredinom 9. st. bugarski s jedne strane do Ohrida i srpske Raške, s druge do donjeg Vardara; ali baš to naglo napredovanje zaoštrilo je staru protivnost između bugarske gospode i slavenskih masa nesamo zato, što su te stalno rasle, nego i stoga, što se s bizantskim Slavenima sve više širilo kršćanstvo, koje su boljari strastveno odbijali. Dinastija se sto godina kolebala. Napokon se priklonila kršćanskoj većini tražeći kod nje oslonca protiv obijesne vlastele. Omurtagov je nasljednik Malomir već nosio slavensko ime, a dolazak Konstantina i Metodija u Veliku Moravsku ubrza rješenje i vjerskoga pitanja. Kako je naime Rastislav pozvao Grke, tako je Boris sada tražio misionare u Franačkoj te na ličnom sastanku u Tullnu 864 sklopio s Ludovikom Bavariskim čak savez. Ali prije nego što je taj dodir mogao uroditi plodom, ustukne Boris pred munjevitom demonstracijom bizantskih kopnenih i pomorskih sila, te se dade još iste godine krstiti imenom svoga kuma — cara Mihajla III. No ako je taj mislio, da je time privezao Bugarsku uza se, onda se prevario. Boris-Mihajlo težio je za nezavisnom crkvom i bugarskim patrijarhom; a pošto mu se Carigrad oglušio, obratio se ponovno Zapadu, ovoga puta izravno Rimu. Ali ni papa nije shvaćao zamašitosti problema. Požurio se doduše poslati Bugarima latinske svećenike, no uporno je odbijao dati im nadbiskupa. Kan se stoga opet približi Bizantu, a tu sad kar i patrijarh, rastrijeznjeni iskustvom, prihvate obijučrke kompromis, kojim je bugarska crkva u zamjenu za priznanje carigradskog patrijarha dobila dalekosežnu samostalnost pod vlastitim metropolitom. Kad Metodijevi učenici done-

KOLEDARI IZ SUHODOLA

soše Bugarima još i slavensko bogoslužje, neizmjerni je svijet istočnih Slavena bio za Rim konačno izgubljen; crkvena književnost na domaćem jeziku osvojila ih je za Bizant.

Borisov sin Simeun, odgojen u Carigradu, bijaše već »polugrk«. Brigom za prevođenje iz grčke bogoslovne književnosti skova bizantskoj crkvi duhovno oružje, kojim je mogla predobiti istočne Slavena; prijevod pak svjetske kronike Ivana Malale još danas odiše političkim zanosom Simeunova doba, jer istovjetuje Bugare s Mirmidonima Homerove Ilijade, potkrepljujući time nesamo njihov ponos na slavno porijeklo, nego i njihovu vjeru u baštinsko pravo na cijeli Balkan. Tuzba bugarskih trgovaca dadoše 894 zato samo dobrodošao povod za rat. Pomoć Mađžara caru nije koristila. Simeun ih je savezom s Pečenezima otjerao preko Karpata u Panoniju, a sam stekao slobodne ruke, da 896 do nogu potuče bizantsku vojsku kod Anhijala i caru ponovno nametne stari danak. Kad Bizant 913 odjednom obustavi plaćanje, bukne drugi rat. Regentstvo za maloljetnoga Konstantina VII., preplašeno nenadnom pojavom bugarske vojske pred samom prijestolnicom, pristane na sve: carski naslov, krunidbu od patrijarha i kasnije vjenčanje mladoga cara sa Simeunovom kćeri. Već se čini, da će čast basileopatora, careva tasta, koja ga čeka, u bliskoj budućnosti pretvoriti Bizant u privjesak Bugarskoj, kad opozicija na dvoru raskine utanačenje i radije produži rat. Bizantska vojska bude 917 kod današnjeg Burgasa uništena. Na početku dvadesetih godina Simeun drži gotovo cijelu Trakiju, Makedoniju, Tesaliju, Epir i Albaniju. »Caru Bugara i Grka«, koji ima uza se već i svoga patrijarha, treba samo još prijestolnica Carigrad. I premda je Bizant još uspio presjeći bugarske veze s fatimidskim kalifom u Kairuanu, koji je trebao poslati svoje brodovlje u Bospor, ipak Simeun ustraje i povede vojsku pred Carigrad, da na njegovim zidovima zatakuje zastavu slavenskoga cara.

Problem, koji je bio time pokrenut, poklapao se s onim, koji se na Zapadu već uspješno rješavao: kako tada balkanski Slaveni, tako su nekad i njemačka plemena nastavala odijeljena jedno pored drugoga, dok ih nije Karlova kruna nadahnula idejom jedinstva. A ni bizantska kruna nije bila manje univerzalna. Zavjetnoj se njoj misli ne bi ni slavenski car mogao otimati; plemenske bi granice na Balkanu bile i njemu isto tako pretijesne kao saskim, salijskim ili švapskim vladarima u Njemačkoj. Ali kad je Simeun ispružio ruku, da zgrabi dijadem, plane požar iza njegovih leđa. Njegov štićenik na srpskom prijestolu Zaharija pobuni se; prokonzulskim naslovom predobije Roman Lekapen i zahumskoga kneza Mihajla Viševića, a čak i hrvatski Tomislav prionu uz Bizant, kad ga car odlikova istim naslovom te mu povjeri još i upravu dalmatinskih gradova. Simeun stoga prebaci sad svoju vojsku u Srbiju te je ratom do istrage skrha. No kad iduće godine njegovi vojskovođe htjedoše kazniti i Tomislava, »Hrvati ih sve ubiše«. Pripreme za novu borbu nisu mogle više popraviti katastrofe, jer Simeun usred njih umre, a Petar, ni nalik na oca, sklopi odmah 927 mir i oženi se carevom kćeri. Poslije četrdeset godina njegove mlitave vladavine Bugarska bijaše već tako rastočena djelovanjem bogomila i prkosom plemstva, kojega su prvaci gotovo samostalno vladali svojim

oblastima, da je Nikifor Foka mogao prijeći u ofenzivu. Nakon pobjede htjede doduše njegov saveznik, kijevski knez Svjatoslav, zadržati Bugarsku za se, štaviše, idući stopama Simeunovim, protjerati Bizantince iz Evrope, ali ga Nikiforov nasljednik Ivan Cimisko potisnu preko Dunava, našto prenese bugarsku krunu u Carigrad i ukide bugarski patrijarhat. Balkanskoga dualizma više nema.

No Cimiskova smrt 976 potakne sinove jednoga od bugarskih »grofova«, kojima se oblast sterala zapadnom Makedonijom, da se pobune. Najmlađi od njih, Samuil, pobjedonosnim pohodima uzduž i poprijeko Balkanskog poluotoka uspostavi Simeunovu državu od Epira i Drača do ušća Dunava, pokori južnu Dalmaciju i Rašku, proglasi se »carem Bugara« i obnovi bugarski patrijarhat. Gotovo trideset godina Vasilije II. uvijek iznova pokušava svladati protivnika, ali tek 1014 pada odluka u bitki na Kleidionu (pod Belasicom). Nekoliko mjeseci poslije toga umre Samuil; samo se Zapad još drži, dok se napokon 1018 ne preda i Samuilova prijestolnica Ohrid. Bugarska bi sada izjednačena s ostalim imperijem podjelom na temate, provincije; ohridski patrijarhat, premda i dalje nezavisan o carigradskome, morade zamijeniti svoj naslov metropolit-skim, a njegovu stolicu zauze već 1037 Grk. Tako je stanje balkanskih Slavena u jedan veliki narod zastalo propašću prvoga bugarskog carstva već u Makedoniji.

III. *Drugo bugarsko carstvo.* Sjedinjenje s gospodarski daleko razvijenijim Bizantom imalo je za posljedicu, da se sistem novčanih poreza već nekoliko godina poslije Vasilijeve smrti prenio i na Bugarsku. Seljak, koji je dotada plaćao porez u pšenici, prosu i vinu, trebao je odjednom novaca, i to nesamo zato, što je država stalno povisivala daće, nego i stoga, što je već sredinom 11. st. počela povjeravati njihovo pobiranje zakupnicima, koji izimahu narod još i na svoj račun. Nesrećom se upravo u to doba srušila na Bizant nova nedaća, provala tatarskih plemena iz južne Rusije: 1048—53 Pečenege, a 1064 Uza. Bizant ih je nastojao pripitomiti naseljujući ih kao graničare, ali 1090/91 Pečenezi opsjedoše čak Carigrad, potpomognuti brodovljem svoga saveznika, seldžučkog emira u Smirni. Samo stara vještina, kojom je Aleksije I. Komnen predobio iza njihovih leđa Kumane, omogućila je, da pobjedom kod Enosa spasi svoju prijestolnicu. Pobjeda pak njegova sina 1122 uklonila je pečenešku opasnost za uvijek. Sastav se stanovništva u tim metežima, dakako, znatno promijenio, jer dok Pečenezi i Uzi istrebljivahu ili potiskivahu slavenske seljake, dotle se spuštahu s brda u sve većim gomilama Vlasi. Narod se zbog svega toga dva puta dizao, da obnovi svoje carstvo: 1040/41 pod Petrom Deljanom, koji ga je zvaao pod oružje kao tobožnji umuk cara Samuila, i 1073, kad se sin zetskoga kralja Mihajla, Konstantin Bodin, dao u Prizrenu proglasiti »bugarskim carem«. Oba je puta bizantska moć još dostajala, da uguši ustanak. Oslobođenje uspije tek 1186, pošto se Bizant iskrvario ratovima, koje je vodio Manuel na Balkanu, u Italiji i Maloj Aziji.

Osnivači drugoga bugarskog carstva bijahu braća Petar i Asjen, koji s pomoću domaćih Vlaha i Kumana s one strane Dunava otjeraše Bizantince preko Balkana i odmah postaviše sebi uz bok u novoj svojoj prijestolnici Trnovu samostalnoga metropolita. Ubijstvo osloboditelja i najmlađega im brata Kalojana, koji redom padoše kao žrtve zavjera, zaustavilo je dalje nadiranje isto tako malo kao i osnutak latinskoga carstva 1204; jer iako su Kalojan i njegov nadbiskup pod utiskom tog događaja pristali na uniju s Rimom i primili za to od pape Inocencija III. jedan kraljevsku krunu, drugi čast bugarskoga »primasa«, ipak kraj svega toga Kalojan već iduće godine navalni na papina štićenika u Carigradu, cara Balduina I., te ga u bitki kod Jedrena potuče i zarobi. Kad »Grkoubica« 1207 umre, ostavi prema tome carstvo, koje se u Južnoj Makedoniji već gotovo dodirivalo mora. Ali baš na najvažnijoj fronti, u moravsko-vargarskoj dolini, ofenziva zapinjaše, jer se tu i drugi natjecahu za bizantsko nasljedstvo. Iz Srijema prodirahu Mađžari i uzeše Beograd, gornjim tokom Morave i Vardara napredovahu Srbi, a donje Povardarje ote epirski despot Teodor, koji smjesta prijavi svoj zahtjev za cijelom bizantskom baštinom prisvajajući sebi naslov »cara i samodršca«. Da ostvari taj san, obori se što prije na najopasnijega takmaka, Ivana Asjena II. Ali u bitki kod Klokotnice na Marici 1230 podleže te dopade bugarskog ropstva, našto pobjednik priključi sve zemlje od Jedrena do Drača svojoj državi.

Asjen je stajao sada na vrhuncu svoje slave: Grecima u Solunu zavlada Teodorov brat Manuel, Asjenov zet, Latini pod dječakom od trinaest godina, Balduinom II., življahu »po njegovoj volji, jer je Bog tako zapovijedio«, drugi se njegov zet, Stjepan Vladislav, pope na srpski prijesto, a savez s nikejskim carem Vatacom 1235 donese mu kao nagradu za prekid s Rimom nesamo bugarski patrijarhat nego i nadu u diobu Latinskog carstva. Pred zajedničkom navalom obaju careva Balduin pobježe na zapad, ne bi li ondje našao pomoći. Ali prije nego što ju je stekao, spasi ga — Ivan Asjen sam, prešavši zbog nepovjerenja prema Vatacu na stranu Latina. Velika misao Simeunova, ujedinjenje Balkana pod bugarskim carem, bila je time za uvijek proigrana, štaviše, i gospodstvo nad moravsko-varždarskom dolinom propade po drugi put. Grci prigrabiše Asjenove tekovine na jugu i zapadu, tatarska provala u južnu Rusiju povećala narodno šarenilo u Bugarskoj jatima kumanskih bjegunaca, a malo je zatim opustošile sami Tatari vraćajući se iz Ugarske, te se trajno nastaniše s one strane Dunava.

Kad dinastija Asjenovaca 1257 s Kalimanom II. izumre, slijedio je četrdesetgodišnji kaos. Prijestolne borbe, provale Madžara, koje potakoše Stjepana V., da prihvati čak naslov bugarskoga kralja, gubitak važnih luka Anhijala i Mesembrije, koje osvoji uskrisitelj bizantske vlasti u Carigradu, Mihajlo Paleolog, napokon zulumi tatarskoga kana Nogaja, sve to toliko oslabi Bugarsku, da je osnivač nove dinastije Terterevića, Juraj, morao priznati Nogaja za svoga gospodara i mirno gledati, kako se još i Tatari doseljuju, a velikaši po primjeru vidinskoga kneza Šišmana stječu sve veću samostalnost. Tek pošto je Nogaj 1299 poginuo u borbi s kanom Zlatne Horde, Jurjev sin Teodor Svjetoslav uspije skinuti tatarski jaram i vratiti ispaćenju zemlji mir. Prvi pak Šišmanović na bugarskom prijestolu, Mihajlo I., sin vidinskoga Šišmana, obnovi čak boj za moravsko-varždarsku dolinu, samo ne više protiv Grka, nego u savezu s njima protiv Srba. Ali kad Mihajlo bude 1330 kod Velbužda potučen i na bijegu zaglavi, dvoboj je za Makedoniju odlučan u korist Srba. Stjepan Dušan, oženivši se sestrom novoga bugarskog cara Ivana Aleksandra, osvoji nesmetan od Bugara Makedoniju do Kavale, Albaniju, Epir i Tesaliju; na kraju se njegova vlast prostire do Korintskog zaljeva. Proglašenje za cara Srba i Grka kao i podizanje srpskoga nadbiskupa na čast patrijarha pokazuje Dušana kao baštinika Simeunove politike, dok nasljednik Simeunove krune, bugarski car, sputavan partikularizmom boljara i vjerskim smutnjama, nije bio više dorastao ni matorom Bizantu, koji mu ote crnomorske luke osim jedine Varne, a još manje Madžarima i Turcima. Sinovi Ivana Aleksandra, carevi Ivan Sracimir u Vidinu i Ivan Šišman II. u Trnovu, već su vazali — prvi ugarskoga kralja, a drugi turskoga sultana. G. 1393 Bajazit zauzme Trnovo, odvede cara u ropstvo i ukine bugarski patrijarhat. Poslije poraza križarske vojske kralja Zigmunda kod Nikopolja 1396 Turci pretvore i Vidin u krajinu.

Rasulo turske sile poslije bitke kod Ankare, gdje se 1402 razbije slava Bajazitove nepobjedljivosti pod udarcima Timurovih Mongola, potaklo je Konstantina, sina vidinskog cara Sracimira, na pobunu, ali bez uspjeha. Vojska poljsko-ugarskoga kralja Vladislava IV., koji je bio u Bugarskoj dočekan kao osloboditelj, nije bila bolje sreće. Isprva pobjedonosni pohod svrši 1444 katastrofom kod Varne, gdje je poginuo sam kralj. Kad 1459 propade posljednji izdanak Dušanova carstva, t. j. srpska despotovina u Pomoravlju, bilanca je vjekovne borbe za prvenstvo bila posve pasivna.

IV. Tursko doba. Nova je vlast dvostruko osakatala Bugarsku: teritorijalno — jakom turskom kolonizacijom istočnih krajeva, a socijalno — istrebljivanjem plemstva, koje je s rijetkim izuzetcima ili pobjeglo ili bilo poubijano. Položaj naprotiv maloga svijeta bijaše prvih stopešest godina povoljan; jer nesamo da je tursko gospodstvo donijelo Bugarima mir, kakva Balkan kroz vjekove nije poznao, nego je osim toga spahija manje teretio rajnu nego stari boljarin. Razlika je dolazila odatle, što je boljarin bio ujedno i vojnik i vlastelin, a spahija isključivo vojnik, koji je uz janjičara činio glavni stup sultanove vojske, pa prema tome nije imao ni volje ni vremena, da se bavi gospodarstvom. Bilo da je dobio *zijamet* s više od 20.000 aspri godišnjeg prihoda ili *timar* s manjim prihodom, oba su mu nosila samo rentu. Zemlja je ostajala sultanu, koji je samo njena davanja dijelio sa spahijom. Posljedica je

MELNIK, Ulica

bila, da prava i dužnosti težakove nisu zavisili o feudalnoj samovolji, već o pozitivnom zakonu, koji je pazio, da narod ne bude suviše opterećen.

Najteži teret starijeg doba, kuluk vlastelinu, otpao je sam po sebi, jer novi gospodar nije imao vlastite zemlje, koju bi trebalo obrađivati, pa se zato spahija zadovoljavao uglavnom samo desetinom. Kasnije pak tako omrznuti državni porezi, kao harač, otkupnina za vojnu službu, i devšurme ili ispenč (danak u krvi), imali su na početku i te kako dobrih strana, jer što je kršćanin haračem gubio, to je mnogostruko nadoknađivao nesmetanim radom na polju i u zanatu. A ako je raja morala svake godine dati za ispenč najljepšu svoju mušku djecu, da je u sultanovim sarajima poturče i odgoje za janjičare, onda je i ta dužnost bila neobično olakšana političkom korišću, koju je donosila. Budući naime da je baš kroz te saraje vodio put do vrhunca državne uprave, to je u turskoj carevini, sasvim drugačije nego u zapadnim monarhijama, i najniži mogao učestvovati u vlasti.

Dakako, sistem je funkcionirao samo dotle, dok su nad njim bdjele velike ličnosti. Ali je upravo dinastija najviše pridonijela, da joj soj oslabi. Već je osvajač Carigrada Mohamed II. odredio, da »radi reda u svijetu«, t. j. da se spriječe prijestolne borbe, svaki novi sultan ubije svoju braću. A da se osigura od spletaka svojih sinova, sveo se u 16. st. još i običaj, da se oni zatvore u haremu, gdje im se energija trošila u ženskim spletkama i slastima.

Veliki rat, dotada nepresušni izvor ratničkih vrlina spahija, u ovakvim prilikama zapinjaše; njega zamjenjivahu pljačkaški pohodi pograničnih paša ili obična čarkanja na krajini. Dakle spahiju u zaleđu ne zaokupljahu više svega rat ili bar pripreme za nj, pogotovo ne onoga, koji se uvukao u spahijske redove zbog materijalnih razloga. Iako je naime samo sultan izdavao zijamete i veće timare, već to, što je manje dodjeljivao beglerbeg, omogućivaše tolike zloupotrebe, te je već Sulejman II. pridržao sebi konačnu odluku i o njima. No voditi kontrolu nad feudima raštrkanim od Une do Perzijskog zaljeva s jednoga jedinog središta, prelazilo je sile i Sulejmanova centralizma, a

kamoli njegovih nasljednika. Korupcijom se prokrijomčarilo među spahijske svakojako smeće, tako da je spahijska vojska 1768 dala sultanu Mustafi jedva 20.000 momaka sposobnih za rat prema 180—200.000 za Sulejmana II. Ovakav je dabome spahija gledao svoj feud sasvim drugim očima nego njegovi viteški prethodnici. Njemu je bilo u prvom redu stalo do toga, da brže bolje pretvori svoj zijamet ili timar u čiflik, o kojem i na kojem bi živio kao vlasnik. Kao takav mogao je slobodno određivati uvjete, pod kojima bi izdavao težacima zemlju u zakup, drugim riječima, mogao je po svojoj volji povisivati daće i tražiti kuluk za obrađivanje zemalja, koje je zadržao za se. A kako je oronula država uzmakla pred njima, tako je kapitulirala i pred janjičarima. Prvi je korak nizbrdo bio učinjen, kad je Sulejman dopustio janjičarima, da se žene; drugi, kad im je njegov sin priznao nasljednost službe. Na kraju se krajeva toliko izrodiše, da su bili u Carigradu drski pretorijanci, pred kojima se tresao sam sultan, a u pokrajini razulareni silnici, koji su, malo mareći za vojne dužnosti, zgrtali bogatstva kao trgovci i lihvari, pa silili i cijela sela, da im se predadu u »zaštitu« te ih prime za čiflikčije.

Teret, koji se svalio razvitkom čiflika na raju, bijaše tako nesnosan, da se počela odmetati u hajduke i pošto poto tražiti pomoći izvana okrećući se već sredinom 16. st. prema Rusiji, »stolici pravoslavlja«, kojom onda vladaše »hristoljubivi car, što se sjajio kao kršćansko sunce«, slavo-vm ovmjenčani pobjednik nad dvama muslimanskim carstvima, Kazanom i Astrahanom, Ivan Grozni. Kaluđeri, koji odlazahu u Moskvu, da prosjače za potporu svojim crkvama, vraćahu se ushićeni njenom moći vjerujući, da će pravoslavni narodima na Balkanu doći spas od »djeda Ivana«. Ali daleka Moskva imadaše tada prećih briga nego balkansko pitanje. Raja stoga upre svoje poglede u Austriju, koja se za Rudolfa II. zarati s Turcima. Albanci ustanu, čak se tri sultanova vazala, knezovi Vlaške, Moldavije i Erdelja, pridruže Austriji, a na poticaj trnovskog metropolitona Dionizija i drugih, među kojima se naročito isticao dubrovački trgovac Pavao Đorđić, pobune se 1598 i Bugari te izaberu sebi za cara Šišmana III. Turci, dakako, brzo opet uspostaviše red, ali se veza sa Zapadom i kraj toga više ne prekide, jer je austrijskoj diplomaciji doskora pošlo za rukom, da bar katoličkoj promičbi prokriži put u Bugarsku. Središtem bugarskoga katolicizma postade Ciprovec. Jedva je tu uhvatio korijena, kad se bugarski katolici već obratiše Ferdinandu II. za pomoć. Raspoloženje na bečkom dvoru bijaše to povoljnije, što je sam carev general Wallenstein žudio za tim, da povede križarsku vojsku na Carigrad. Ali provala švedskoga kralja Gustava Adolfa potisne balkansko pitanje opet u pozadinu. Ipak bugarski katolici nisu očajavali. Njihove izaslanike susrećemo idućih desetljeća uvijek ponovo u Beču, Varšavi, Mlecima i Rimu, gdje uvjeravaju, da je narod spreman za ustanak. I doista, kad poslije oslobođenja Beča careva vojska 1686 zauzme Budim, diže se zapadna Bugarska pod vodstvom Jurja Pejačevića i Bogdana Marinovića. Iduće godine austrijske čete već prodiru do Nikopolja, Dragomana i Skoplja, ali napadaj Luja XIV. prisili cara, da povuče vojsku s Balkana, kako bi postrojio novu frontu na Rajni. Budući da je i ofenziva ruskog saveznika, Petra Velikoga, zapela već u Azovu, to je Karlovački mir 1699 Bugare opet ostavio Turcima, ne sjetivši ih se ni jednim članom, koji bi im olakšao teški udes. Ostala im je samo mršava utjeha, da je poslije Austrije sada i Rusija primila borbu protiv Turske u svoj politički program. G. 1711 činilo se, kao da ga Petar hoće već i provesti. Ali osim jednoga konjaničkog odreda ruska vojska uopće nije dospjela ni do Dunava, nego je bila opkoljena već na Prutu te je izbjegla kapitulaciju samo tako, što je car sklonio velikog vezira na mir vraćajući Turcima čak Azov. Sjajne pobjede princa Eugena za prvoga turskog rata Karla VI. ponovo podigoše klonule duhove. Kad je Požarevački mir dosudio Austriji Srbiju, smatralo se, da su Turcima dani u Evropi odbrojeni. No neuspjeh zajedničke austrijsko-ruske ofenzive u drugom ratu donese gorko razočaranje. Beogradski mir od 1739 zaustavi Rusiju u ukrajinskim stepama, a Austriji ote čak Srbiju.

Tek Katarina II. obnovi boj protiv Turaka. Moldavija i Vlaška podlože se carici; njena vojska prvi put prijeđe Dunav; flota, doplovivši iz Baltičkog mora, uništi tursko brodovlje kod Česme, a ujedno izaslanstvo generala Jurja Dolgorukoga učvrsti stare veze sa Crnom Gorom. No

Austrija se zacijelo nije zato borila kroz vjekove protiv islama, da se najzad uguši u ruskom zagrljaju. Ako je doista imala birati samo između turskoga i ruskoga susjedstva, onda, dakako, nije mogla biti u nedoumici, za koga da se odluči. Ali je bilo nadasve tragično, što je troškove njena suparništva s Rusijom otada plaćala raja. To dokaza već 1774 mir u Kučuk-Kajnardži. Budući da s buntovnim Kozacima iza leđa Katarina nije mogla sebi priuštiti pusto-lovine, da izazove i Austriju, koja je sklopila savez sa sultanom, to su se mirovni uvjeti bolno kosili s bućnim riječima njenih manifesta. Turska doduše morade priznati nezavisnost Tatara na Krimu, Dnjestru i Kubanu, ali zadržava vrhovnu vlast nad Moldavijom i Vlaškom, ograničenu samo ruskim pokroviteljstvom nad pravoslavicima, koje je ipak bilo sumnjivo, proteže li se na cijelo tursko carstvo ili samo na podunavske kneževine.

Poučena tim iskustvom Katarina potraži sporazum s Josipom II., kako bi Austrija za slobodne ruke u Bosni i Srbiji pristala na to, da se od Bugarske, Moldavije i Vlaške stvori ruski protektorat Dakija, a na carigradski prijesto posadi ruska sekundogenitura. No ni austrijsko-rusko prijateljstvo raji nije pomoglo. Rusija je doduše mogla 1784 mirno zaposjesti Krim, ali se za raju time samo pomnožio broj njenih mučitelja, jer se tada na hiljade Tatara preselilo na Balkan, naročito u Bugarsku. Zajednički pak rat Josipa II. i Katarine urodi još gorim plodom, jer francuska revolucija i spretnost, kojom je Turska stekla potporu Engleske, Švedske i Prusije, primorale na kraju krajeva i Austriju i Rusiju, da potpišu — prva u Svištovu 1791, a druga u Jašu 1792 — mirovne ugovore, kojima zapečatiše bankrot svoje balkanske politike.

Otpušteni plaćenici turske vojske udružili se u bande pljačkaša, »krđalija«, koji napadahu sela i gradove, a njima se priključili janjičari, uzbuđeni reformama, kojima je Selim III. htio slomiti njihovu moć. Budući da je svatula našla i sposobna vođu, Pazvanoglu u Vidinu, to se Bugarska petnaest godina tresla u grozotama građanskoga rata. A kad se on napokon ipak približavao kraju, buknuo je nov šestogodišnji rat s Rusijom; tako je Bugarska od 1786 do 1812 stalno bila ili ratište ili neposredno ratno zaleđe. Bukureštanski mir nije joj za to dao nikakve naknade. Jer iako je car Aleksandar I. 1807 čvrsto vjerovao, da mu je Napoleon na sastanku u Tilsitu ostavio Istočnu Evropu na slobodno raspoloženje, u svibnju 1812, kad je francuska vojska već krenula protiv Rusije, morao je biti presretan, što mu je sultan još uopće dao bar Besarabiju. Tako je Rusija silom prilika opet uzmakla s Balkana, i to u isto vrijeme, kad se i u austrijskoj politici izvršio načelan preokret. Premda Austrija, otkako je na donjem Dunavu naišla na ruskoga takmaca, zacijelo nije više računala s time, da će sama naslijediti čitavi Balkan, ipak Habsburgovcima kroz cijeli osamnaesti vijek nije dolazilo ni na kraj pameti, da ne bi najizdašniji sudjelovali u diobi. Ali pošto su sada francuska revolucija i romantika iznijele pred austrijske narode nacionalni problem, Beč se odrekao svojih balkanskih ambicija, prihvaćajući Metternichovo geslo »status quo«, jer nijedan austrijski državnik nije smio ozbiljno pomišljati na oslobođenje susjeda, dok nitko još nije imao ni sjene pojma, kako bi se nacionalno sporazumio s njihovom braćom kod kuće. Kruta je dakle logika unutrašnje politike naložila Austriji, da ne dira u Tursku. Istom onda, kad bi sama riješila svoj domaći problem, mogla bi pokrenuti balkanski, bez straha, da će time zapaliti vlastiti dom; sve dotle neka raja i dalje robuje Turcima. Ali što su se ticalo balkanskih naroda unutrašnje teškoće Austrije? Nitko nije mogao od njih zahtijevati, da iz altruizma zbog austrijskih jada zaboravi svoje. Bivši je dakle prvoborac protiv Turske u novoj ulozi njena braniča radio i ne hoteći za Rusiju; moralni kapital, što ga je stekao tristogodišnjim ratovima protiv sultana, bio je bezizgledno izgubljen.

Kad je planuo grčki ustanak, Metternich se uzalud mučio, da ga prikaže kao pobunu protiv zakonita vladara. Novi ruski car Nikola I. poslije bezuspješnih pregovora zaposjedne Moldaviju, Vlašku, Bugarsku i Rumeliju, a sultan Jedrenskim mirom od 1829 odobri sve, što se od njega tražilo: odcjepljenje Grčke, ostvarenje davno obećavane srpske autonomije i proširenje privilegija za rumunjske kneževine. Samo su dosadašnji pastorki velikih sila, Bugari, bili i ovoga puta izigrani. Premda je § 11 mirovnog ugovora predviđao, da će Rusija zadržati nji-

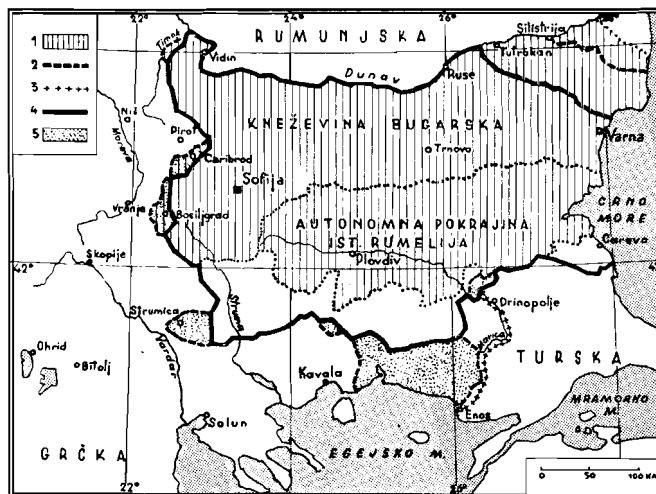
hovu zemlju, dok ne bude isplaćena ratna odšteta, t. j. s obzirom na očajne turske financije u nedogled, to je car ipak već 1830 ispraznio zaposjednuto područje, kako bi umirio velike sile, naročito Englesku. Spomenicom svojih savjetnika dao se čak uvjeriti, da je i za Rusiju najbolja balkanska politika status quo, jer bi pod njegovim plaštem mogla steći mirnom penetracijom nesamo dijelove Turske nego i svu Tursku. No pogrešnost nove taktike izbi već poslije deset godina, kad velike vlasti zahvatiše u tursko-egipatski rat. Car je stoga opet zabaci i u razgovoru s lordom Aberdeenom 1844 pusti krilaticu o »bolesniku na Bosporu«, čijoj ostavštini treba na vrijeme odrediti baštinike. G. 1853 činilo se, da su i nađeni: za vlast nad Rumunjskom i Srbijom Rusija je voljna ostaviti Engleskoj Kretu i Egipat. Ali prijedlog tako temeljite razudbe zaprepasti Evropu: Austrija presiječe Rusiji put na Balkan zaposjednućem Vlaške i Moldavije, Engleska i Francuska potuku je na Krimu, Turska se pak riješi ruskoga straha pariskim mirom, koji joj 1856 dade osim mjesta u »evropskom koncertu« još i jamstvo velikih sila za njenu nezavisnost i cjelovitost.

Kako je nekada Austrija prigrllila status quo kao osnovno načelo svoje balkanske politike zbog straha od nacionalizma, tako ga dakle sada prisvojiše i ostale države zbog bojazni od poremećaja evropske ravnoteže. Samo je ova pouka u političkom realizmu bila i suviše jasna, a da je napokon ne bi razumjela i balkanska raja. Dosta je bilo čekanja, raja više nije vjerovala u sv. Nikolinje, kad će se interesi velikih država poklapati s njenima. Uostalom, Evropa joj je sama pokazala drugi put: Napoleon III. veličao je načelo samoodređivanja naroda, a talijanskim se risorgimentom prolamao krik: »Italia farà da se«. Zašto se dakle ne bi i Balkan oslobodio sam?

Srpski knez Mihajlo prigrlli tu misao: 1866 sklopi savez sa Crnom Gorom, 1867 s Grčkom, 1868 zaključio ugovor o prijateljstvu s Rumunjima, a međutim je predbio i Bugare. Pod njegovom je zaštitom vođa bugarskih revolucionaraca Rakovski izdavao u Beogradu svoj list »Dunavski lebed«, osnovao tu 1862 »privremeno bugarsko vodstvo« i naoružao prvu bugarsku legiju. Početak bugarske revolucije stoji prema tome u znaku bugarsko-srpskoga bratstva. Preobraženska skupština izrijekom govori o »jednorodnoj braći Bugarima«, kojima treba pomoći, a s druge se strane odgovara u istom duhu. Rakovski poziva »braću Srbe«, da preuzmu »ulogu sličnu Piemontu«, a njegov učenik Karavelov, ugledavši se u švicarski i američki primjer, propovijeda 1867 u Beogradu potrebu balkanske federacije, pošto je već »Dobrotvorno društvo« u Bukureštu u siječnju iste godine izradilo program ujedinjene »Bugaro-Srbije«, a šira ga skupština revolucionarnih predstavnika prihvatila proglašujući za zajednički cilj oslobodilačke borbe »Jugoslavensko carstvo« pod Mihajlovim žezlom. Jedinstvena je dakle fronta spajala sad južne Slavene protiv Turaka od Crnoga mora do Cetinja, ali se brzo raspala zbog Mihajlova ubijstva i crkvenog spora s Grcima.

Od propasti trnovskog patrijarhata bugarska je pastva stajala pod duhovnim vodstvom Grka. Grci bijahu njihovi metropoliti i vladike, grčke bijahu škole po njihovim gradovima. I materijalno se Grci visoko izdizahu iznad Bugara svojim položajem u turskoj trgovini i bankarstvu. A kad se s obzirom na saobraćaj s evropskom diplomacijom uredila služba »dragomana pri Otomanskoj Porti« s velikim dragomanom na čelu, i ovdje se progurao Grci i stekoše u kratko vrijeme toliko povjerenje na dvoru, da su sultanu od 1717 dalje slali carigradske Grke-Fanariote čak kao knezove u Vlašku i Moldaviju. Priprosti Bugarin, koji je došao sa sela u grad, samo se teško otimao hipnozi grčke sredine. Čuo je grčki u crkvi i školi, u dućanu i na tržištu te nastojao, da i sam nauči taj jezik, kako bi što manje svračao pažnju na svoje seosko podrijetlo. Ali miran tok društvenog izjednačenja bio je u 18. st. prekinut provalom grčkoga nacionalizma. Škola se stavila u službu novoga duha, carigradska se patrijaršija trudila, da satire posljednji trag slavenskog bogoslužja tjerajući i s nižih mjesta domaće svećenstvo, a to joj se polje rodoljubivog nasilja još proširilo, kad je patrijarh Samuil 1766/67 sklonuo sultana, da ukine i pečku patrijaršiju i autokefalnu metropoliju u Ohridu.

No jedno je, malo pomalo gubiti narodnost prirodnom prilagođivanjem svakidašnjoj sredini, a drugo morati se

TERITORIJALNI RAZVOJ BUGARSKE 1878—1919
(po Chataigneauu)

1. Bugarska po berlinskom ugovoru (1871). — 2. Granice po bukureštanskom ugovoru (1913). — 3. Granice po bugarsko-turskoj konvenciji (1915). — 4. Granice po Neuillyskom ugovoru (1919). — 5. Izgubljena područja po Neuillyskom ugovoru

naprećac odreći svojih djedova zbog nasrtljivosti tuđeg nacionalizma. Bugarin se bunio protiv panhelenstva, što mu ga je nametala crkva, koja je prodavala svoje časti od patrijaršije do župe na dražbi, pa onda u ime vjere izimala svoje stado, da što brže plati svoje dugove te se nagradi bogatstva. Ni historijsko ni moralno pravo, piše 1762 otac Pajsije, prvi glasnik bugarske narodne svijesti, ne vajuje za Grke. Ta zar nemaju i Bugari slavni careva? Da je lukavi grčki trgovac doista bolji od čestitog bugarskog ratara, to može vjerovati samo onaj, koji ne zna, da u cijelom sv. Pismu nema ni jednog patrijarha »trgovca«, već da su svi »priprosti i bezazleni orači i ovčari«.

Mladi je dakle bugarski nacionalizam od rođenja imao posla nesamo s Turčinom nego i s Grkom; ali je vrlo teško napredovao. Seljak je bio tako utučen dugim robovanjem, da se samo pojedinac odlučivao na hajdukovanje, a kamoli cijeli narod na ustanak. Građanin pak, koji je stekao makar i mali imutak, obično se bojao, da se ne bi deklasirao, ako bi pristajao uz prostu svoju braću, one »pantropoi« (neljude), kako kazivahu Grci. Tako je nacionalna budućnost Bugara počivala uglavnom na »esnafima«, cehovima malih obrtnika, naročito u njihovoj koloniji u Carigradu, koja je ondje uživala tursku i grčku korupciju na izvoru, i u emigraciji, što se okupljala u Odesi, Braili, Galacu, Bukureštu i Beogradu. Ali obje su se grupe razlikovale metodom svoga rada. U suprotnosti s revolucionarnim žarom Rakovskoga, Karavelova i drugova, carigradski su rodoljubi vidjeli prvi zadatak u tome, da lojalnoću prema sultanu steknu njegovu potporu u borbi protiv patrijaršije. I u tome uspješe. Fermanom od 28. II. 1870, kojim se osnovao bugarski eksarhat, sultan je nagradio njihovu opreznu taktiku.

V. *Oslobodenje.* Uspjeh carigradskih Bugara, umjesto da stiša revolucionarnu strast, uvjerio je emigrante, da je Turska zrela da padne. Levski stoga još 1870 prijeđe preko Dunava, da preplete Bugarsku mrežom revolucionarnih odbora i sastavi čak »privremenu vladu« u Loveču. No nesrećom Turci udoše u trag zavjeri i uhvatiše Levskoga, i to zbog izdaje blagajnika lovečkog odbora, popa Krste. Levski bi 1873 obješen, ali se revolucionarna misao nije dala više ugušiti. Botjov pokreće već iduće godine list »Znam« i u njegovim stupcima neumorno pobija mlitavu taktiku »starih« pozivajući na jedino spasonosni boj »ognjem i mačem, krvlju i revolucijom«. »Mladi«, okupljeni oko Stambolova, osnuju novo vrhovno vodstvo u Đurđevu i podijele zemlju na revolucionarne okruge, kako bi narod pripremili za bunu; napokon odrede i datum ustanka — 12. V. 1876. Ali kad svane proljeće, mjesto općeg narodnog ustanka buknu samo pojedinačni nemiri, a sam Botjov 20. V. padne. Bugarska bi stoga i dalje čamila u ropstvu, da grozote bašibozuka, koji poklaše oko 12.000 ljudi, nisu prevršile mjere evropske strpljivosti. Vođa engleskih liberala Gladstone ogorčeno traži u svojoj brošuri *The Bulgarian horrors*, da Turci smjesta ostave zemlju, koju su

opustošili i oskvrnuli svojim zvjerstvom; u isto vrijeme na protivnom kraju Evrope uskupi slavenofilstvo te otjera cara u turski rat, koji svetostefanskim mirom od 1878 dočara Bugarima viziju Velike Bugarske od Varne do Ohrida. Ali Austrija, bojeći se zaraznog utjecaja, koji bi stopostotno ostvarenje bugarskog nacionalizma moralo imati na njene Slavene, prosvjeduje protiv osnutka velike slavenske države na Balkanu i nalazi u svom otporu pomoć u Engleza, koji su već vidjeli pred svojim očima ruskog admirala, kako jednog dana s pomoću bugarskog vazala ctima sultanu ključeve Bospora i Dardanela te sa svojim brodovljem izbija na Sueski kanal. Berlinski kongres svede zato Veliku Bugarsku na jednu trećinu svetostefanske mjere vrativši ostalo Turcima, samo s tim izuzetkom, da se istočnoj Rumeliji dade autonomija pod kršćanskim namjesnikom, kojega bi sultan određivao u sporazumu s velikim silama.

LIT.: K. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876; J. Ivanov, *Istorija slavjenobolgarskaja sobrana i nareždena Pajsiem ieromonahom v leto 1762*, Sofija 1914; V. Zlatarki, *Istorija na Bălgarskata dăržava prež srėdnitė vėkove*, I, 1./2., i II., Sofija 1918/34; Isti, *Nova političeska i socialna istorija na Bălgarija i Balkanskija poluostrvo*, Sofija 1921; I. Snjegarov, *Istorija na ohridskata arhiepiskopija*, 2 sv., Sofija 1924/32; A. Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft*, Berlin 1925; I. Sakazov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin 1929; P. Nikov, *Văzrazdanje na bălgarskija narod*, Sofija 1930; T. Hybl, *Dějiny národa bulharského*, 2 sv., Prag 1930; P. Mutavčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofija 1932; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1940; G. Konstantinov, *Vodi bugarskog narodnog pokreta*, Beograd 1939. Lj. H.

Bugarska od 1878 do 1941. I. Berlinski kongres i ugovor. Prema prvom članku Berlinskog ugovora konstituirala se B. 1878 u samostalnu tributnu kneževinu pod vrhovništvom sultana, s kršćanskom upravom i narodnom vojskom (miličijom). Granice Kneževine Bugarske (Knjažestvo Bălgarija) obuhvatile su zemlju između Dunava i Stare Planine i između ušća Timoka u Dunav i Crnoga mora. U Kneževinu je ušlo sofijsko i čustendilsko okružje. Bio je to teritorij od 62.772 km² s 2 mil. žitelja. Sjeverna Trakija od Stare Planine do Rodopa i od Ihtimanskih planina do Crnoga mora tvori prema čl. 13 Berlinskog ugovora zasebnu pokrajinu, prozvanu Istočna Rumelija, pod neposrednom vojničkom i političkom vlašću sultana; bila je to autonomna upravna jedinica, kojom je upravljao kršćanin general-gubernator uz oblasnu zakonodavnu komoru. Istočna Rumelija zapremala je 33.568 km² sa 815.000 stan.

II. Trnovski ustav. Glavni povjerenik ruske okupatorske vlade, kojoj je bio na čelu knez Dondukov Korsakov, trebao je za devet mjeseci organizirati nove političke jedinice i zatim se vratiti s vojskom u Rusiju. Knez naredi, da se sastane Velika narodna ustavotvorna skupština (konstituenta) i da izradi temeljni zakon, ustav Kneževine Bugarske. Dvjesto trideset i jedan narodni predstavnik sabrao se u Trnovu 1879 te s nekim promjenama prihvatio i potpisao ustav, koji su izradili ruski pravnici. On se je odlikovao demokratskim duhom: neposredno i osobno glasanje svega muškoga žiteljstva iznad 21 godine; jedan izabranik na 10.000 duša; obična i t. zv. Velika narodna skupština, sastavljena od pismenih članova preko 30 godina života; ustanova senata nije primljena; odgovorna je samo vlada, knez ne nosi odgovornosti. Prva velika narodna skupština izabrala je knezom Aleksandra Battenberga.

Istočna Rumelija nije dobila ustav nego statut od međunarodnoga povjerenstva. Za glavnoga gubernatora Istočne Rumelije imenovao je sultan Aleka Bogoridesa iz grčke kneževske porodice s otoka Sama.

U to je doba predstavljalo bugarski narod seljaštvo, društveno i politički izjednačeno i ravnopravno. Turski je jaram uništio staleške razlike i povlastice, pa nije bilo ni bogatih posjednika zemlje, ni veleobrnika (kapitalista), ni feudalnoga boljarstva. Tu i tamo izdigli su se doduše imućni Bugari, zvani čorbadžije, ali ih radi njihovih konzervativnih ideja narod nije volio. Bugarski obrtnici, buntovnici i mladići stekli su obrazovanje u Rusiji, Srbiji, Hrvatskoj, Njemačkoj i Francuskoj; oni su tvorili prvu inteligenciju i radili su na uređenju ustavne monarhije.

Vođe konzervativne struje u B. bili su Todor Ikonomov, Grigori Načević, dr. K. Stoilov i D. Grekov, ali oni nisu uspjeli okupiti pod svojom zastavom veliku i moćnu stranku. Vođe liberalne struje bili su Dragan Cankov, Petko Karavelov, vješti konstitucionalist, pisci Petko Slavejkov i Stefan Stambolov.

III. Pokušaji kneza Aleksandra da promijeni trnovski ustav. Knez Aleksandar nije htio upravljati zemljom prema

demokratskom ustavu. Njegovi savjetnici, Nijemci i Bugari, stvorili su njemu uvjerenje, da bugarski narod ne će moći napredovati, jer liberali utječu na ustrojstvo države. Izbori prvih dviju redovnih narodnih skupština ispali su u korist liberala; konzervativni su kabineti Burmova i episkopa Klimenta doživjeli poraz. S druge strane knez je želio, da uredi vojsku prema njemačkom sustavu, a ruski je general Parencov stvarao vojsku prema ruskom uzoru.

Knez Aleksandar odlučio suspendirati ustav za sedam godina i kroz to vrijeme upravljati zemljom prema svojim osobnim naredbama. On sazove 1881 Veliku narodnu skupštinu i dobije od nje potrebne punomoći, a zatim razriješi bugarske ministre i učini ministrima ruske generale. U zemlji se pojavi veliko nezadovoljstvo, i knez bude prisiljen, da u rujnu 1883 obnovi trnovski ustav i da imenuje Dragana Cankova ministrom predsjednikom, jer je njegova liberalna stranka postigla na izborima pobjedu.

U Istočnoj Rumeliji upravljao je Aleko-paša dosta uspješno i mirno. Ta je oblast pokazala znatan napredak.

IV. Sjedinjenje Istočne Rumelije s kneževinom Bugarskom. Poradi granice između B. i Rumelije trgovačko se područje smanjilo. Ručni i domaći proizvodi bugarskih žena (vuneni kaputi, sukno, čarape, vrpce, gajtani, platno, obuća) izgubiše tržište i cijenu. Nastupi velika gospodarska kriza u planinskim obrtničkim selima i gradovima. U Plovdivu se osnuje revolucionarni odbor, koji izvrši prevrat. G. 1885, 18. IX., srušen je novi generalni gubernator Gavril Krstevič i mjesto njega postavljena privremena vlada. Ona objavi javno putem skupština u cijeloj zemlji, da izabire Aleksandra Battenberga knezom. Aleksandar prihvati izbor, i sjedinjenje postane svršena činjenica. Vlada Petka Karavelova (od 1884) prihvati se posla, da postigne pristanak velikih sila i susjeda.

Srpski kralj Milan Obrenović, ne pitajući svoga naroda, držao je, da je time ravnoteža na Balkanu poremećena, i napadne vojnički Bugarsku, da tako obnovi berlinski ugovor. Rat je trajao svega 15 dana, od 14. do 29. XI. 1885, i svršio neuspjehom za Milana. Mir je zaključen u Bukureštu 3. III. 1886 bez zemljišne promjene i kontribucije.

V. Detronizacija kneza Aleksandra. Zbog nesporazuma s ruskom vladom i nezadovoljstva među bugarskim časnicima jedna vojnička urota sruši s prijestolja kneza Aleksandra (20. VIII. 1886) i odstrani ga iz Bugarske. Stambolov, predsjednik Narodnoga sabora, osudi prevrat i pošalje u Plovdiv vojsku, koja obnovi red. Brzozjav ruskoga cara Aleksandra III., kojim osudi knežev povratak, prisili Battenberga, da odstupi i napusti zauvijek Bugarsku 1886.

VI. Izbor kneza Ferdinanda. Cijelu je godinu bila B. bez kneza; upravljalo je namjesništvo na čelu sa Stambolovom. Pojavile su se vojničke pobune, ali je Stambolov umirio zemlju strogim mjerama. Velika narodna skupština izabere za kneza Ferdinanda od Sachsen Koburg-Gothe. On stigne u Trnovo, položi zakletvu u skupštini i proglasi se 14. VIII. 1887 knezom Bugarske.

VII. Režim St. Stambolova (1887 do 1894). Poslije detronizacije i zahvale Battenberga uze Stambolov za svoju zadaću da nade kneza za Bugarsku; da utiša pobune; da učvrsti dinastiju i da povrati povjerenje susjeda i velikih sila. Stambolov je podržavao dobre odnose sa Srbijom i koristio se naklonošću beogradske vlade. U svojoj je unutrašnjoj politici imao velikih uspjeha: sagradi međunarodnu željezničku prugu Carigrad—Bjelovo, Novozagorsku prugu i druge; izgradi morskog luke u Varni i Burgasu i dr.

Stambolov nije imao obzira prema svojim političkim protivnicima, ali je naginjao demokratskim strujama. U njegovoj je vrijeme prihvaćen najliberalniji zakon o narodnoj prosvjeti i udaren temelj sofijskom sveučilištu; javiše se mlade socijalne struje (1891) i narodnjački pokreti za opću prosvjetu; seljacima je olakšano snabdijevanje inventarom, a položaj i prava Bugara prema susjednim državama postali su bolji i t. d.; Stambolov pojača

KNEZ
ALEKSANDAR BATTENBERG

trgovinu i vojsku tražeći priliku, da uvjeri Rusiju, kako je potrebno priznati kneza Ferdinanda.

Kada su uspjesi Stambolova osigurali zemlju iznutra i vani, knez Ferdinand uvidi, da mu je prvi savjetnik prekorao granice, koje bi morale postojati u njegovu odnosu prema vladaru. Sukobi između Stambolova i kneza izazovu 1894 zahvalu premijera, koji je 1895 umoren.

VIII. *Ministarstvo K. Stoilova i izmirenje Bugarske s Rusijom.* Ministrom predsjednikom postane K. Stoilov. On je stvorio novu stranku od imućnih ljudi, umjerenih građana i zdrave trgovačke jezgre. Stranka je nazvana narodnom, a njeno je glasilo »Mir«. Stoilov, dobar pravnik, ustavni radnik i lojalni političar, uvede u zemlju »zakomitost i red«, približi B. velikim silama, sklopi carinski savez sa Srbijom i pomiri B. s Rusijom. Ruski car Nikolaj II. postavi zahtjev, da bugarski prijestolonasljednik prijeđe na pravoslavlje; kad se to prihvatilo i učinilo, prizna zakonitost kneza Ferdinanda u B. Iza toga potvrde i druge sile kneževa prava, a sultan ga imenuje upraviteljem Istočne Rumelije.

IX. *Stranački razvitak* Od 1896—1912 slobodno niknuše i razvise se ove stranke: *liberalna* (vodi je Stambolov, a poslije njegove smrti Dimitar Petkov); *nacionalno-liberalna* (Radoslavov); *napredna* (Dragan Cankov, zatim St. Danev); *demokratska* (Petko Karavelov, a kasnije Aleksandar Malinov i Nikola Mušanov); *socijalistička* (Janko Sakazov); *komunistička* (D. Blagojev); *radikalna* (Najčo Cankov, Josif Fadenheht, Stojan Kosturkov i dr.); *zemljoradnički savez* (Zemljedjelski savez) na čelu s Al. Stambolijskim.

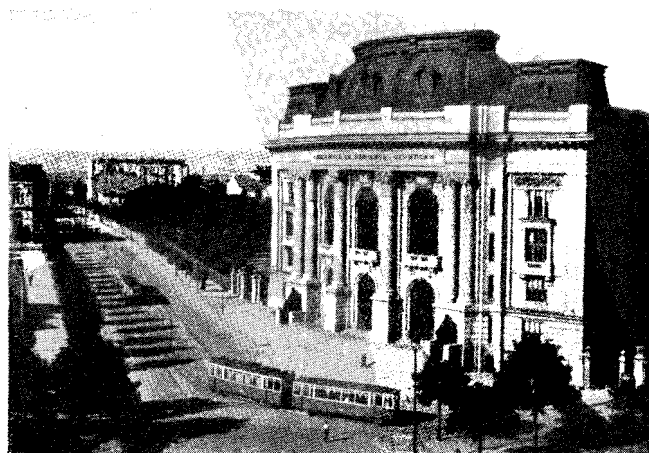
Knez Ferdinand upravljao je s deset kabineta, kojima su na čelu stajali: K. Stoilov, D. Grekov, Todor Jončev, Petko Karavelov, St. Danev, Račo Petrov, Dimitar Petkov, D. Stančev, P. Gudev, Al. Malinov i Ivan Evstatijev Gešov. Glavni su problemi tih kabineta bili, da se prebrode financijske teškoće u zemlji (stoga je sklopljeno nekoliko zajmova u inozemstvu, u Beču i Parizu) i da se ustale vanjski odnosi, osobito s Turskom, pogotovu onda, kada je pokret makedonskih žitelja za oslobođenje izazvao oštre sukobe između Bugarske i Turske. S vremenom izšalje B. diplomatske predstavnike gotovo u sve evropske države i povede samostalnu politiku, nezavisno od sultanova vrhovništva. B. je neposredno sudjelovala u međunarodnim trgovačkim, poštanskim, ekonomskim i kulturnim pregovorima, aktima i konvencijama, kao i na mirovnim konferencijama u Haagu 1903 i 1907. Ona odbaci kapitulacije, koje po nasljedstvu od Turske predoše na nju, jer se uzdigla i ojačala kao pravna država s nezavisnim pravosuđem i sucima, obrazovanima na stranim sveučilištima.

X. *Nezavisna Bugarska.* Mladoturskim prevratom (1908) nastao je za B-u nov položaj.

Mladoturci stvorise Otomanski imperij, proglasiše turske podanike »otomancima« (bez obzira na vjeru i narodnost) i predložiše Bugarskoj, da sudjeluje kao autonomni član Otomanskog imperija. U to doba odlučila Austrija anektirati Bosnu i Hercegovinu, koje je okupirala još 1878. B. je pravilno ocijenila ove promjene, opasne po nju; bugarska vlada na čelu s A. Malinovom proglasi u Trnovu 5. X. 1908 *nezavisnu državu* (carstvo).

XI. *Balkanski ratovi.* Događaji su se razvili u tom smjeru, da je turska vlast postala u evropskim pokrajinama nemoćna. Prilike skloneše Bugarsku i Srbiju, da se sporazume o mjerama, koje treba poduzeti za utvrđenje mira. Razgovori su doveli najzad do zaključka, da valja sklopiti savez balkanskih kršćanskih država u svrhu zaštite njihovih suнародnjaka od turske vlasti. Između Bugarske i Srbije ugovoren je obrambeni i vojnički savez (13. III. 1912). Takav je savez utanačen i s Grčkom 29. V. iste godine, a zatim je slijedio sporazum i s Crnom Gorom. Kako Turska nije prihvatila prijedloge i zahtjeve četvorice saveznika, da reformira svoju vlast u Evropi i suglasno sa 23. članom berlinskog ugovora stvori autonomne upravne jedinice s obzirom na narodnosti, koje u njima stanuju, objaviše saveznici rat sultanu (17. X. 1912). Rat se produži do 30. V. 1913, kada se završi *londonskim mirom*, na temelju kojega Turska odstupa saveznicima sva evropska područja od linije Midija—Enos na zapadu do Jadrana.

Saveznici-pobjednici nisu se mogli sporazumjeti o mirosljubivoj razdiobi oslobođenog teritorija, pa je došlo među njima do rata, u koji se uplela i Rumunjska protiv Bugarske (→Balkanski ratovi). Mir bi sklopljen u Bukureštu (10. VIII. 1913); na temelju njega izgubi Bugarska Dobrudžu i neka jugozapadna područja.

SOFIJA, Sveučilište sv. Klimenta Ohridskog

XII. *Veliki evropski rat.* Nastupi veliki rat 1914; u nj je uvučena 1915 i Bugarska. Poslije trogodišnjih ratnih napora, u savezu sa središnjim silama, B. iscrpi svoje ratne i gospodarske snage, izgubi frontu prema Solunu i zatraži primirje, koje daje zapovjednik savezničkih vojska u Solunu general Franchet d'Esperey. Neuspjelo upletanje u veliki rat prisili cara Ferdinanda, da odstupi i ostavi prijestolje Borisu III. (3. X. 1918). G. 1919, 27. XI, potpiše ministar predsjednik Aleksandar Stambolijski mir u pariskom predgrađu Neuillyu. Na temelju toga mira izgubi B. ponovno Dobrudžu, zatim jedrenski kraj, zapadnu Trakiju, dio Makedonije i zapadne kotareve Caribrod i Bosiljgrad.

XIII. *Posljedice rata.* B. bude opterećena s 2 i pol milijarde reparacijskog duga i preda susjedima mnogo ovaca, volova, konja, kamenog uglja i dr. Dvadeset je godina snosila ove teške posljedice s vjerom i nadom, da će doći vrijeme, kad će biti riješena prekomjernih teškoća, a da će joj prava biti povraćena. Uz ove teške obveze B. je trebala 20 godina liječiti dobivene rane. Obratila se osobita pažnja poljodjelstvu i postigao se očit gospodarski napredak.

Prema Neuillyskom ugovoru preostalo je B. 103.146 km² sa 4 milijuna žitelja. U upravi zemlje sudjelovali su stranački kabineti Al. Stambolijskoga, prof. Al. Cankova, Andreja Ljapčeva, A. Malinova i N. Mušanova. Al. Stambolijski izvede pred sud vođe starih stranaka, uvede radnu dužnost, ograniči privatni kapital, razdijeli zemlju u više ruku, stvori prije svega poljodjelski (seljački) parlament, ograniči znatno vlast državne glave i polaže račun o svojim djelima samo pred *kongresom zemljoradničkog saveza*. Lijepe ideje, koje je imao o nekim unutrašnjim reformama, razbiše se o njegovu bezobzirnost i samodopadnost. On pobudi nezadovoljstvo protiv sebe u svim javnim krugovima, pa i u crkvi i vojsci izazove oštar sukob i padne 1923 u borbi.

Jedan općegrađanski odbor obnovi red i pozove na vlast prof. Aleksandra Cankova. On naide na otpor organiziranih zemljodjelaca-družbaša i komunista, koji mu objaviše krvavu borbu. Došlo je do skrajnjih okrutnosti, koje su svi žalili. Komunisti bacise dinamitom u zrak crkvu Sv. Nedjelje (Sv. Kralj), gdje pod ruševinama nađe smrt 150 ljudi, među njima 14 generala. S primjerenim i razboritim mjerama postigoše kabineti Malinov-Ljapčev-Mušanov, da se povrti mir, ali oni omoguče ujedno strančarstvo, u kojem se parlamentarizam izrodio. Prevrat urotnika dokrajči anarhiju u upravi i započne eru autarhije. Taj oblik uprave nije narod prihvatio, i car Boris obnovi 1938 trnovski ustav i parlament. G. 1939 zamijeni G. Kjosjevanova na položaju ministra predsjednika prof. B. Filov, za kojega Rumunjska povrti Bugarskoj južnu Dobrudžu. G. 1941 I. III. potpisa Filov u Beču sporazum, prema kojem se B. priključuje trojnom paktu Njemačke, Italije i Japana; ona je tako pristupila suradnji na stvaranju novog poretka u Evropi i obvezala se, da preko svoga teritorija pusti privremeno njemačku vojsku, koja treba uvesti mir u južnom dijelu Balkana. Ali u Jugoslaviji nastupi prevrat, uzrok ratu, što je buknuo 6. IV. 1941; njemačka vojska prodre 6. IV. u Jugoslaviju i Grčku. B. okupira tada zapadnu Trakiju i Makedoniju (bez teritorija, kojim vlada Grčka, i bez nekoliko gradova, koji ostadoše pod albanskom upravom) i priključi ih sebi.

N. S.

SOFIJA, Bulevard Cara Osloboditelja

Bugarski jezik sastavni je dio goleme slavenske jezične porodice. Po svojim bitnim obilježjima ide u južno-slavensku jezičnu skupinu. Bugarski su se Slaveni u 6. i 7. st. konačno nastanili na Balkanskom poluotoku i svojim najdaljim ograncima izbili do najjužnijeg kraja poluotoka (tragovi bugarske toponimije nalaze se čak na nekim egejskim otocima), u današnju Albaniju (osobito južnu) i u sjeverozapadno područje, gdje su plemenske skupine Timoćana i Braničevaca, koje su pripadale bugarskim plemenima, doprle gotovo do Beograda; jezik je Timoćana i Braničevaca imao prema srpskom prelaznih crta. Odatle je područje bugarskog jezika pretrpjelo dosta promjena. Današnja je sjeverna granica njegova Dunav od ušća Timoka do Silistrije (do pred iseljenje Bugara iz sjeverne Dobrudže 1940 krajnja je granična točka ovdje bio grad Tulča). Zapadna granica ide rijekom Timokom prema Zaječaru, a odatle se preko Boljevca hvata Stalača na sastavu zapadne i južne Morave. Nastavljajući se na jug i prolazeći jugoistočno od Prištine granica dostiže Šar-planinu. Odatle nešto zapadnije od Crnog Drima spušta se prema Ohridskom jezeru i nešto južnije dostiže svoju krajnju točku, planinu Gramos. Južna granica od te planine prolazi južno od Kostura i tokom Bistrice dolazi do Solunskog zaliva. Odatle ide preko Legadinskog polja prema ušću Strume, a zatim u većoj ili manjoj udaljenosti od morske obale dolazi do ušća Marice. Istočna granica bugarskog jezika ide obalom Crnog mora; južna polovica te granice, koja prolazi trakijским krajevima, bila je do 1912 ograničena crtom Derkos—Cataldža—Selembrija. U tom dijelu Trakije, koja se nalazi pod turskom vlašću, bugarski je element danas znatno prorijeđen, tako da granica odmiče znatno na zapad poklapajući se s današnjom političkom granicom Bugarske. U tako ocrtane granice bugarskog jezika uključeni su i krajevi, koji imaju i danas svoja povijesna imena: Dobrudža (južna), Mizija, Trakija (sjeverna i jugozapadna), Makedonija i Pomoravlje. U nedavnim previranjima na Balkanu bugarski je jezik pretrpio najviše gubitaka u jugozapadnoj Trakiji.

Danas govori bugarskim jezikom oko 7 milijuna ljudi. Znatnija bugarska jezična skupina izvan Balkanskog poluotoka nalazi se u južnoj Rusiji i Besarabiji. Manja skupina živi u Banatu oko Temišvara, druga, uglavnom iseljenici iz makedonskih krajeva, u Americi.

Bugarski jezik ima bogat i dug povijesni život. Njegov se razvitak u mnogom pogledu kretao putovima, koji su strani ostalim slavenskim jezicima, pa stoga zauzima danas po mnogim svojim osobinama prilično zasebno mjesto u slavenskom jezičnom svijetu.

Bugarski je jezik u svom razvoju prošao tri razdoblja. Ta se razdoblja obično dijele po stanju imenskih oblika. Razlikujemo: *starobugarsko razdoblje* (9. do 11. st.), *srednjobugarsko razdoblje* (12. do 15. st.) i *novobugarsko razdoblje* (od 16. st.). Početak povijesnog života bugarskog jezika povezan je s radom sv. Ćirila i Metodija. Bugarske knjige, koje su po njima nastale, uopće su prve slavenske knjige, a bugarski jezik 9. do 11. st., koji se odražava u njihovim nešto kasnijim prijepisima, služi kao temelj za povijesno proučavanje svih slavenskih jezika. Svojim neobičnim bogatstvom imenskih oblika staro-

bugarski jezik vrlo je bliz praslavenskom jeziku. Značajna su mu obilježja u fonetici nosni samoglasnici ж i Ѣ , dosta dobro razlikovanje reduciranih samoglasnika ъ i ь (koji su već tada mogli prijeći u o i e), samoglasnik ѣ s vrlo širokim izgovorom, bliskim glasu a i glasovne grupe št , žd mjesto prastarog tj , dj . Starobugarski jezik sačuvao je dosta starih oblika i u glagolima, na pr. oblici aorista рѣхъ (od решти), нѣхъ (od неси). O dijalektičnom grananju starobugarskog razdoblja ima vrlo malo podataka. Iz starobugarskih spomenika može se izvesti, da su postojala dva narječja, zapadno i istočno. Njihovo glavno obilježje sastojalo se u različnom odrazu glasova ъ i ь : na zapadu su prešli u o i e , a na istoku su ostali nepromijenjeni. Sačuvani starobugarski spomenici pisani su dvjema azbukama: glagoljicom i ćirilicom. Prvu je sastavio sv. Ćiril na osnovi grčkoga kurzivnog pisma, a ćirilica je nastala za cara Simeona (893—927) na osnovi grčkoga uncijalnog pisma. Zbog svoje jednostavnosti i čitljivosti ćirilica je doskora zamijenila glagoljicu u svim bugarskim zemljama.

Iz *srednjobugarskog razdoblja* sačuvalo se razmjerno dosta spomenika. Uz malo iznimaka oni su crkvenog značenja i pod vrlo jakim utjecajem starobugarske jezične predaje. Sve velike promjene, koje nastaju u bugarskom jeziku toga razdoblja, odražavaju se donekle i u spomenicima. Najvažnija glasovna promjena, koja se vrlo dobro očituje u rukopisima, jest zamjena nosnih samoglasnika ж i Ѣ . Ta zamjena dokazuje, da su se ti glasovi zvukovno zbližili, t. j. oni su zvučili više kao ън i ьн . Tako u srednjobugarskom razdoblju počinje proces, vrlo značajan za razvoj bugarskog jezika: zbližavanje samoglasnika ж , Ѣ i ъ , ь (koliko se potonji nisu prije i u različnim dijalektskim središtima promijenili u drugom pravcu) i njihovo nadomještanje drugotnim jerovim vokalom (ъ). Kasnije različno izgovaranje drugotnog jerova vokala (vjerojatno već u kasnom srednjobugarskom razdoblju) značajno je obilježje za razlikovanje cijelog niza novobugarskih narječja. Druge glasovne pojave odnose se na razvoj samoglasnika ѣ , koji se stapa s i , i na osobitu sudbinu jata; njegovo približavanje glasu e , značajno za današnju zapadnu skupinu bugarskih narječja, javlja se najprije u nekim srednjobugarskim spomenicima. To kao i druge promjene u starobugarskim glasovima tvori i osjetljivije poremetnje u bogatoj starobugarskoj sklonidbi, jer su se time ujedno mnogi padežni nastavci glasovno izjednačili. Odatle i potreba prijedloga, da se istakne značenje već vrlo oslabljenih padežnih nastavaka.

Novobugarsko razdoblje dijeli od srednjobugarskoga mračno doba političkog ropstva bugarskog naroda, koje gotovo sasvim sputava kulturni život. Bugarski se jezik i dalje slobodno razvija, nesmetan od stare književne predaje, s kojom su veze sasvim prekinute. Sve to utječe, da se u punoj mjeri razvijaju sve one fonetske i morfološke novine, kojih se početci opažaju u starijim razdobljima. Na prvom je mjestu tu potpuni nestanak padežnih nastavaka. Novobugarski jezik ima posve analitički značaj i u tom je pogledu jednak većini modernih evropskih jezika. Padežni se odnosi ne izražavaju odnosnim promjenama u nastavcima, nego s pomoću prijedloga. Stari su se padežni oblici ponešto sačuvali u narodnim govorima, a samo se vrlo rijetko javljaju i u pjesničkom jeziku. To je stanje nastalo postepenim procesom, koji se u glavnim točkama podudara s razvojem po tipu srodnih jezika. Druga je crta po važnosti oblik člana, koji u novobugarskom jeziku nije odijeljen od imena, već se (kao tipična morfološka crta) spaja s krajem riječi (човѣкъ-тъ , жена-та , дете-то). Zameetak je novobugarskog člana prilično star; on se javlja u razdoblju prije konačnog raspadanja padežnih oblika, što se vidi po tome, da i danas ima u pučkim govorima arhaičnih ostataka sklanjanja i imena i člana, na pr. попакот (попа-того), женетуй (жены-тоя). Kao što u jezicima, koji imaju gramatički član, tako se i u bugarskom jeziku tvori oblik člana s pomoću starih pokaznih zamjenica, osobito s тъ , та , то . No u prilično velikim dijalektskim područjima (rodopskim i makedonskim) postigla se mnogo veća ravnopravnost time, što se za oblike člana upotrebljavaju i druge stare pokazne zamjenice.

Zbog toga se u oblicima novobugarski jezik dosta udaljio od svoje starobugarske osnove kao i od ostalih slavenskih jezika, koji se odlikuju konzervativnošću u oblicima. I u pogledu glagola novobugarski jezik zauzima posebno mjesto među slavenskim jezicima. Dok je za ostale slaven-

ske jezike općenito govoreći značajno pojednostavljuvanje glagolskih oblika, novobugarski jezik ima neobično bogatstvo glagolskih vremena. U njemu se razlikuju četiri vremena za prošlost i četiri za budućnost, i to u izjavnom i gotovo isto toliko u pogodbenom načinu. Osobito bitni dio novobugarske konjugacije tvore t. zv. neodređeni glagolski oblici, koji se upotrebljavaju, kada govornik nije bio neposredan svjedok ili sudionik određenog događaja. Takvi su oblici: jedan za sadašnje, dva za prošlo, a četiri za buduće vrijeme. U potpunom skladu s općim razvojnim smjernicama novobugarski jezik posve je izgubio ili vrlo ograničio one glagolske kategorije, koje su u uskoj vezi s imenima. Nestao je oblik infinitiva (kao i stari supin), koji se danas izriče analitički veznikom *da* i određenim glagolskim oblikom, a izgubio se i velik dio starih participa.

Karakteristika je novobugarske fonetike jerov samoglasnik, koji se najčešće čuje mjesto starog ѡ, ѡ, i ж. Inače se novobugarski književni jezik u glasovnom sustavu ne razlikuje bitno od ostalih slavenskih jezika (samoglasnici: а, е, и, о, у, ѡ; suglasnici: б, в, г, д, ж, дж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч). Mekoća je glasova srednja. Novobugarski jezik nema kvantiteta. Naglasak je ekspiratoran, a u vezi je s time jedna od najznačajnijih fonetskih pojava u bugarskom jeziku, t. j. razlika između naglašenog i nenaglašenog samoglasnika. Svaki nenaglašeni samoglasnik mijenja donekle svoj značaj (glas). Ta je pojava u najvećoj mjeri značajna za istočne govore, a u zapadnim govorima ne dolazi do izražaja. U tom se književni jezik približava zapadnim govorima.

Narječja su u bugarskom jeziku dosta raznolika. Razlikuju se dvije osnovne dijalektske skupine: zapadna i istočna. Granica između njih ide crtom Nikopolj (na Dunavu)—Solun. Kao osnovno obilježje u narječjima uzima se izgovor staroga glasa ѣ, koji u zapadnoj skupini glasi kao e, a u istočnoj sad kao а (ili ä), sad kao e, što ovisi o značaju idućega glasa. Istočna se skupina dijeli u dva glavna dijela. sjeveroistočni (kraj između Stare planine i Dunava) i jugoistočni (trakijsko područje i govori na obroncima Rodopa). Jugoistočni je dio znatno arhaičniji svojim padnim ostacima, prevladavanjem glasa ä za ѣ, koji glas ponajviše ne ovisi o idućem glasu, i starinom rječničkoga blaga. Zapadna skupina narječja dijeli se u dva dijela: sjeverozapadni (sjeverno od Osogova, Rile i zapadni ogranci Rodopa) i jugoistočni (makedonski krajevi). Najarhaičnijim novobugarskim govorom govore neka osamljena stara bugarska naselja u južnoj Albaniji (oko Korče). Po arhaičnosti slijede neki govori u neposrednoj okolici Soluna i u južnoj Makedoniji oko Kostura. Tu je kao najznačajnija arhaična crta sačuvana nazalnost glasova, koji su zamijenili stare samoglasnike ж и А.

Književni bugarski jezik temelji se na istočnobugarskom narječju. Početak njegova oblikovanja ide u prvu polovinu 19. st. Poradi nekih kolebanja (pisci iz zapadnih krajeva pišu i dalje zapadnim, pretežno makedonskim narječjem i poslije 50-tih godina prošloga stoljeća) istočno se narječje neprimjetno nameće. Unatoč tomu nije se književni jezik potpuno otuđio zapadnim govorima. Najviše se drži istočnih govora u naglasima, rječniku i izgovoru glasa ѣ (мла̀ко — млéчен, ма̀сто — мэстен). Uostalom, u književnom se jeziku izbjegava jedno od najznačajnijih obilježja istočnih govora, t. j. promjena nenaglašenih glasova (злéну mj. зелéно, кáзвѣи mj. кáзвэме). Na novobugarski književni jezik djelovao je u njegovu kratkom razvoju osobito crkvenoslavenski jezik (zapravo rusificiran starobugarski jezik) i ruski jezik.

Bugarski je jezik mnogo djelovao na neke susjedne slavenske jezike, a najjače na rumunjski i albanski; mnogo je slabije utjecao na grčki. Ali je i bugarski jezik bio izložen tuđim utjecajima. Na pučke govore najjače je djelovao turski jezik, a dosta je star i grčki utjecaj. U književnom su jeziku turcizmi već vrlo rijetki.

Bugarski se književni jezik služi starim *ćirilskim pismom* (u njegovu *gradanskom* obliku, koji je nastao u Rusiji za Petra Velikoga). Tome se pismu nisu davali nikakvi znaci, kako je to bilo u srpskoj ćirilici. *Pravopis* je pretežno etimološki. Očuvano se staro slovo ж (koje se izgovara kao ѡ), i to na njegovu etimološkom mjestu (пáжъ сáжъ), zatim slovo ѣ (koje se izgovara kao а i е) pa stari jerovi, premda nemaju nikakve glasovne vrijednosti na kraju riječi, što se svršavaju na suglasnik (столъ — конъ).

SOFIJA, Crkva Aleksandra Nevskoga

LIT.: Povijest jezika: B. Conev, *Istorija na bálgarskija ezik*, sv. I., Sofija 1919 i 1940, sv. II., Sofija 1934, sv. III., Sofija 1937; St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin 1922; P. Lavrov, *Obzor zvukovyeh i formal'nyeh osobenostej bolgarskago jazyka*, Moskva 1893. — Narječja: L. Miletić, *Das Ostbulgarische*, Beč 1903; Isti, *Rhodopenmundarten der bulgarischen Sprache*, Beč 1911; Seliščev, *Očerki po makedonskoj dialektologiji*, Kazan 1918. — Gramatike novobugarskog jezika: A. Teodorov-Balan, *Bálgarska gramatika*, Sofija 1930; Isti, *Nova bálgarska gramatika*, Sofija 1940; L. Beaulieux, *Grammaire de la langue bulgare*, Pariz 1933; St. Mladenov i S. P. Vasilev, *Gramatika na bálgarskija ezik*, Sofija 1939; N. Kostov, *Bálgarska gramatika*, Sofija 1939; P. Kalkandujev, *Bálgarska gramatika*, 2. izd., Sofija 1938. K. M.-v.

Narodno pjesništvo. Narodna pjesma nerazdruživ je drug Bugarinu. On pjeva i kod rada u polju, u kući, i kad se o blagdanu zabavlja, u kolu (*hor*) i kad je tužan. Karakteristično je za narodne pjesme bogatstvo oblika, slika, ugođaja, motiva i ritama. Ističe se značajno jedinstvo između takta i melodije. Stilski su sredstva neusiljena i prirodna (malo riječi, jednostavne rečenice, stalni epiteti). Redovno se upotrebljava upravni govor, često se cijela pjesma sastoji od jednog monologa ili dijaloga. Metrika se narodne pjesme vrlo razlikuje od metrike umjetnih pjesama. Nema strofe ni stopa, nema rime ni aliteracije. Njen je oblik ovisan o taktu melodije ili o ritmu plesa. Stih je silabičan. Ima vrlo raznolike metričke obrasce. Značajno je, da se stih sastoji od članaka, koji su obično dvosložni ili trosložni. Tipični su obrasci za obredne pjesme 4 + 4, za pjesme od kola, legendarne i hajdučke 5 + 3, za lirske je najobičniji stih 5 + 5, a za junačke je klasičan stih 4 + 6.

Velik je broj kako lirskih, tako epskih pjesama, ali stroge granice među njima nema, jer velik broj pjesama ima epsko-lirski karakter. Najveći broj lirskih pjesama ljubavnog je sadržaja, a one su i najljepše. To su kratke pjesme, bez grubog erotizma. Osvajaju svojom neposrednošću, neprisiljenošću i srdačnošću. Slična svojstva imaju i elegičke pjesme, koje obično sadržavaju bol zbog rastanka ili minule mladosti.

Pretežno su lirske i obredne pjesme, koje čuvaju ostatke poganskog doba. U njima je isprepletano grubo sujevjerje i kršćanska vjera. Pri žetvi su običajne žetelačke pjesme. Kod Bugara je osobito razvit humor, pa ima posebna vrsta šaljivih pjesama.

U narodnoj epici dobro je zastupana mitološko-legendarna pjesma, koja je izraz čuvstava vezanih uz prirodu i prirodne pojave. U njoj pjevaju vile (»samodive« i »samovile«), zmajevi i sl. Posebno mjesto zauzimaju hajdučke pjesme, koje pjevaju o vremenu robovanja. Opisuju se život i junačka djela hajduka, koji su ostavili domove i odmetnuli se, da se osvete silnicima. Često se opjevaju vojvode, koje su katkada i žene. Junačke pjesme opisuju djela legendarnih junaka kao Kraljevića Marka, Momčila i sl. »Bitovi« (pjesme o narodnom životu) opisuju život u obitelji i izvan nje.

Zanimanje za narodnu pjesmu počelo je u Bugarskoj, kad je povjesničar Jurij I. Venelin istaknuo njeno narodno i umjetničko značenje. Otada su počeli Bugari zapisivati narodne pjesme. Prvi su sabirači bili V. Aprilov, S. G. Rakovski, Lj. Karavelov, braća Miladinovi i dr. Sabiranje se nastavlja do danas iz svih krajeva Bugarske. Dosad je u posebnim zbornicima sakupljeno na desetke hiljada pjesama.

BALCIK

Jednu zbirku narodnih umotvorina izdao je već 1822 V. Kačanovski: *Pametniki bolgarskoga narodnoga tvorčestva*, Petrograd 1822. Slijede važnije zbirke narodnih pjesama: Ivan Bogorov, *Balgarski narodni pesni*, Budimpešta 1842; braća Miladinovi, *Balgarski narodni pesni*, Zagreb 1861; N. Bončev, *Sbornik ot balgarski narodni pesni*, Varna 1884; A. Iliev, *Sbornik ot narodni umotvorenija*, Sofija 1889; K. Šapkarev, *Sbornik ot balgarski narodni umotvorenija*, Sofija 1891; B. Ikonov, *Sbornik ot staronardni pesni*, Sofija 1893; Lj. Karavelov, *Bolgarskija narodnyja pēsni pod nablj. P. A. Lavrova*, Moskva 1905; B. Angelov i H. Vakarelski, *Trem na balgarskata narodna istoričeska epika*, Sofija 1939; B. Angelov i M. Arnaudov, *Istorija na balgarskata literatura*, sv. I., *Balgarska narodna poezija*, Sofija 1922; M. Arnaudov, *Balgarski narodni pesni*, I.—II. knj., Sofija 1941; Isti, *Severna Dobrudža*, Sofija 1922. Mnogo narodnih umotvorina sadržava zbornik sofijske Akademije *Sbornik za narodni umotvorenija*, koji izlazi od 1889.

LIT.: D. Hristov, *Nardni pesni na makedonskite Balgari*, Sofija 1931; S. Djurdjeff, *Rythme et mesure dans la musique populaire bulgare*, Pariz 1931; M. Arnaudov, *Očerki po balgarskija folklor*, Sofija 1934; Isti, *Studii vārhu balgarskite obredi i legendi*, *Sbornik za narodni umotvorenija*, XXXI; B. Angelov i H. Vakarelski, *Senki iz nevidelica*, Sofija 1936; S. Romanski, *Pregled na balgarskite narodni pesni*, Izvestija na seminara po slav. filologija, knj. V. (1925). N. O.

Književnost. Djelatnost sv. Ćirila i Metodija smatraju Bugari začetkom svoje književnosti. Stara bugarska književnost, pretežno crkvenoga karaktera i pisana starobugarskim odnosno crkvenoslavenskim jezikom, proteže se kroz srednji vijek i daljnja stoljeća sve do u 18. stoljeće. Preporodna književnost u narodnoromantičkom duhu prati buđenje narodnog ponosa do oslobođenja od Turaka 1878. Od tog doba književnost se razvija organski do danas reagirajući na sve suvremene književne pokrete.

Stara književnost. Protobugari nisu u pismenosti ostavili nikakvoga spomenika. Prvi su pismeni spomenici u Bugarskoj bili pisani grčkim jezikom. Prvi su prema tome pisci, koji pišu slavenskim jezikom, sv. Ćiril i Metodije u drugoj polovici 9. st., i njihovi učenici. Sv. Braća se smatraju izumiteljima posebnog pisma, glagoljice; tim su pismom oni napisali prijevod biblije i bogoslužnih knjiga na jeziku starobugarskom, odnosno starocrkvenoslavenskom, za potrebe svojega slavenskoga bogoslužja u Moravskoj. Kad su se po Metodijevoj smrti (885) raštrkali njegovi učenici, donijeli su u Bugarsku slavensku liturgiju s priručnom književnošću. Car Boris i njegov nasljednik Simeon dali su Metodijevim učenicima svu potporu, da u Bugarskoj razviju svoju djelatnost, pa se ovdje, osobito u dva središta, Preslavi i Ohridu, razvila lijepa crkvena književnost. Nosioci su joj isprva sv. *Kliment Ohridski*, *Naum*, *Andelar*, *Gorazd* i *episkop Konstantin*. Dok je, osobito u ohridskom središtu, još čuvana glagoljica sve do u 12. st., u preslavskom je središtu pod zaštitom cara Simeona kompilirano drugo pismo, ćirilica, koje je doskora postalo opće bugarsko pismo. Autor joj je jamačno bio sam episkop Konstantin. On je u svojoj t. zv. »Azbučnoj molitvi« dao i prvi pjesnički pokušaj na starobugarskom jeziku. Simeonovo doba, t. zv. *zlatno doba* bugarske književnosti, u kojem i on sam djelatno učestvuje, proširuje književnu djelatnost i na druge grane duhovne književnosti, i to više

manje sve po predlošcima crkvene bizantske književnosti. Najznatniji je pisac toga doba *Ioan (Ivan) Ekzarh*, koji je ostavio govore pa kompilacije i prijevode iz teologije i filozofije. Najzanimljiviji je *Crnorizac Hrabar*, koji posebnim spisom »O pismenih« brani slavensko pismo od grčkih prigovora.

Kad za cara Petra (927—969) Bugarska postaje ovisna o Bizantu i polako se raspada, razvija se ondje revolucionarnovjerski pokret — bogumilstvo (»haeresis bulgarorum«); o pokretu daje izvorno svjedočanstvo *prezbyter Kozma* u svojoj »Besědi na jeres« (→ bogumili).

Poslije pada prvog bugarskog carstva (1018) prosvjetne su prilike nepovoljne; književnu predaju njeguju još jedino manastiri. No nastaje povoljno doba za širenje apokrifne i legendarne književnosti, u kojoj ima i pravih književnih pripovjedačkih proizvoda. U Bugarskoj se stiču svi književni elementi suvremenoga sredozemnoga područja kao i motivi bližeg i daljeg istoka, i to većinom preko grčkog jezika. Ističe se *Aleksandrida*, *Trojanska pripovijetka* (koja je valjda Bugarima došla preko hrvatske književnosti), zatim pripovijetke o Stefanitu i Ihnilatu, o premudrom Akiru, Varlaamu i Joasafu, Teofani krčmarici i Ezopove basne. Takvi su strani uzori poslužili za obradu domaćih motiva (*Čudo s Bugarinom* i *Bugarska carica Persika*). Ovakva se književnost dugo još širila u priprostom svijetu.

Nov prvocat sredovječne bugarske književnosti nastaje za drugoga carstva, točnije za cara Ivana Aleksandra (1331 do 1371), uz čije su ime povezani najbolji književni spomenici: Kuklenski pesnivec (1337), Ivan-Aleksandrovi zbornici, Ivan-Aleksandrovo četveroevanđelje i Manasijeva kronika (1345) s krasnim ilustracijama. Najznačajnija ličnost ovoga doba jest patrijarh *Evtimije*, koji je i najveća duhovna ličnost cijeloga bugarskoga sredovječja. On organizira bugarsku crkvu, bori se protiv heretika, reformira crkvene knjige, piše žitija i pohvalna slova i konačno postaje narodni mučenik. Evtimijev rad nastavlja *Konstantin Kostenečki*, *Grigorije Camblak* i *Vladislav Gramatik*. Oni pišu različne zbornike i žitija kao i pravopisno-jezične rasprave (Konstantin).

Poslije Evtimijeve zatočenja nestaje bugarske crkvene samostalnosti. Propašću bugarske države Bugari ostaju politički pod turskim, a duhovno pod grčkim gospodstvom pet stoljeća. Narod bez vođa ostaje u svojem seoskom krugu čuvajući vjeru, narodnost i narodno pjesništvo, dok se književna tradicija ugasila.

Do nekog oživljenja kulturnog rada dolazi među bugarskim katolicima u 16. i 17. st. (»Abagar« Filipa Stanislavova, tiskan u Rimu 1651 i drugo), koji su pod utjecajem prosvjetnih radnika hrvatske katoličke obnove.

Zasebno mjesto zauzimaju t. zv. *Damaskini* (po grčkom propovjedniku Damaskinu Studitu iz 15. st.), zbornici s vjerskopoučnim i povijesnim sadržajem, pisani narodnim jezikom za razliku od kanonske književnosti, koja je uvijek bila pisana crkvenoslavenskim jezikom sa sve jačim primjesama novobugarskoga jezika. Damaskini su bili rašireni osobito u 17. i 18. st.

Preporod. Bugarski narodni i književni preporod počinje se pomaljati u drugoj polovici 18. st., i to u manastirima: Hilendaru, Zografu na Atosu i Rili. Početak preporoda predstavlja svakako knjiga »Istorija slavjanobolgarskaja«, što ju je napisao 1762 otac *Pajsije Hilendarski*. Ta je bugarska povijest, pisana velikim patriotizmom, razbudila narodni ponos šireći se u rukopisima. Prvi je put tiskana istom 1844. Pajsijevim putem ide *Sofronije Vračanski*; njegov Kirjakodromion Nedelnik prva je bugarska tiskana književnost, i to u Rimniku 1806.

Prvo svjetovno lice bugarske književnosti je *Petar Beron*, reformator bugarske prosvjete, koji je tiskao prvi Bukvar (1824) na narodnom jeziku za škole. Njegov rad na narodnom školstvu nastavlja *Vasilij Aprilov*. Značajan je preporodni radnik *Neofit Rilski*, koji piše bugarsku gramatiku (1835) i prevodi Evanđelje na novobugarski jezik (1840), a isto tako i *Neofit Bozveli*, koji u djelu »Mati Bolgarija« slika bugarsko robovanje. U ovo doba prosvjećivanja pada i osnutak prve bugarske tiskare u Samokovu 1835.

Doba uoči narodnog oslobođenja stvorilo je bugarsku književnost u pravom smislu, t. j. kao umjetnost. Ona se izgrađuje na temeljima narodnog pjesništva (i s obzirom na oblik i predmet) kao i na primjerima ruske suvremene književnosti; ruski realistički način iskorišćuju pripovjedači u domoljubne svrhe. Utjecaji njemački i francuski

doći će istom kasnije do izražaja. Sva književnost ovoga doba služi narodnom osvješćivanju. Stvaraju se početci svima književnim vrstama.

Jedan od boljih pjesnika narodnog preporoda jest *Petko R. Slavejkov* (1828—95). Njegove su pjesme prvi pjesnički proizvodi nove bugarske književnosti; osim mnogih lirskih pjesama dao je i nekoliko epskih pjesmotvora. On i suvremenik mu *Dobri Čintulov* (1822—86) uvode u bugarsku književnost tonski stih. Neki pjesnici slijede narodno-revolucionarni pravac, i to *Hristo Botjov* ili *Botev* (1848 do 1876), pjesnik žarke domoljubne lirike *Georgij S. Rakovski* (1821—67) i isprva *Ljuben Karavelov* (1837—79), koji piše pripovijesti iz seljačkog života i društovnih borba te postaje osnivačem bugarske novelistike. Stvaralac je bugarskog romana («Neštastna familija») kao i prvi bugarski dramski pisac *Vasil Drumev* (1840—1900); njegov »Ivanko« je najpopularnija bugarska drama.

Poslije oslobođenja književnost dobiva vrlo povoljne prilike pa se svestrano razvija ono, čemu su udarili temelje pjesnici prije 1878. Prva desetljeća po oslobođenju vodi riječ u bugarskoj književnosti *Ivan Vazov* (1850—1921). Njegov rad na svim književnim vrstama velik je i po obujmu i pjesničkoj vrijednosti; on je također pisac domoljublja i morala, naročito se zanosi bugarskom prošaloću. U istom duhu rade *Konstantin Veličkov* (1855 do 1907), inače pjesnik melankolične lirike, i *Stojan Mihajlovski* (1856—1927), koji je konačno postao predstavnik satiričnog pjesništva. Među mnoštvom Vazovljevih nasljedovatelja iskaču *Todor Vlazkov* (* 1865) i *Anton Strašimirov* (1872—1937), pisci seoskoga života, te *Georgi P. Stamatov* (* 1869), pisac tamnih strana grada, i *Kiril Hristov* (* 1875), pjesnik sentimentalno-erotske lirike.

Reakciju na Vazovljeve domoljubni patos predstavlja *Aleko Konstantinov* (1863—97), naročito romanom »Baj Ganju«, prvim bugarskim satiričnim romanom.

I *Penčo Slavejkov* (1866—1912) pokušava osloboditi bugarsko pjesništvo od domoljubnih pretjeranosti i traži opće ljudske vrednote po evropskim književnostima (osobito kod Goethea i Puškina); posebno njeguje jezik. On je utjecao i na najboljeg bugarskog lirskog pjesnika *Peju K. Javorova* (1877—1914), sanjara i nesretnog idealista, koji je pod utjecajem Ljermontova i francuskih simbolista; tvorac je modernog bugarskog stiha.

Kad se lirsko pjesništvo već lijepo organički razvija, mladi pjesnici poslije Javorova, ma da su im učitelji Slavejkov i Javorov, traže nove izraze slijedeći uzore zapadnoevropskih neoromantika. To su početci bugarskog simbolizma. Među njima je najistaknutiji lirski pjesnik *Nikolaj Liliev* (* 1885), inače nastrojen pesimistički, kao i *Teodor Trajanov* (* 1882), čija se zbirka »Regina mortua« (1898) smatra početnim datumom bugarskog simbolizma. Ovamo ide i *Dimčo Debeljanov* (1887—1916), autor krasnih stihova tamnih i očajnih tonova.

Vremenski pripadaju ovoj pjesničkoj generaciji i *Emanuil pop Dimitrov* (* 1887), *Ljudmil Stojanov* (* 1888), *N. V. Rakitin* (* 1885), *Hristo Jasenov* (1889—1925), *Geo Milev* (1895—1925) i pjesnikinja *Dora Gabe* (* 1886). Dok Dimitrov još pripada simbolistima zanemarujući formu, Stojanov se u boljoj pjesničkoj formi razvio u realistu socijalnog pravca; Rakitin je pjesnik prirode; Jasenov je nježan lirik pesimist; Milev se od ekspresionista razvija u socijalistu (pjesma »Septemvrij«).

Poslije svjetskog rata nastoji se pjesništvo riješiti simboličke efemernosti i postati stvarnijim, bližim životu. Građa su im suvremene građanske borbe, a način obradbe uče od Rusa. Dok su pjesnici kao *Ivan Hristov* (* 1892), *Jordan Stubel* (* 1897), *Ivan Mirčev* (* 1897), *Atanas Dalčev* (* 1904), *Dimitar Pantelejev* (* 1901) stvarali u duhu simbolizma i akmeizma, suprotstavljaju im se patetični pjesnici revolucionarne umjetnosti kao *Nikola Fornadžijev* (* 1903), u čijem se radu odražava poslijeratni duševni nemir, i isprva *Asen Razcvetnikov* (* 1897). Uz ovu dvojicu prave *Nikolaj Marangozov*, *Slavčo Krasinski*, *Lačezar Stančev* i *Bogomil Rajnov* nov pjesnički krug. Zasebno stoji pjesnikinja *Elisaveta Bagrjana* (* 1894). Poseban krug čini i skupina t. zv. proleterskih pjesnika, među kojima su *Hristo Smirnenski* (1898—1923) i *Hristo Radevski* (* 1905).

Takav je u općim crtama razvoj bugarskog pjesništva. Umjetna proza ima drugi put razvitka. Ona je tijesno vezana uza zemlju i narod. Proizašla je iz radova i stila Vazova i Karavelova. Predstavnici su joj prije svjetskog rata pripovjedači *Elin-Pelin*, pseudonim *Dimitra Ivanova*

(* 1878), koji piše realističke pripovijesti iz seoskog života, i *Jordan Jovkov* (1880 do 1937), koji blažim realizmom slika seoski život Dobrudže. *Angel Karaličev* (* 1902) piše osjećajne pripovijetke o selu i dječje priče. Slično opisuju narodni život i *I. Volen* (* 1905) i *Stojan Daskalov* (* 1909). *Nikolaj Rajnov* (* 1888) zauzima posebno mjesto svojim načinom izražavanja i gledanja na život.

Pripovjedači modernoga društvenoga i gradskog života jesu *Georgi P. Stamatov* (* 1869), *Anton Strašimirov* (1872—1937), *Stoilijan Čilingirov* (* 1881), *Dobri Nemirov* (* 1882), *Dimitar Šišmanov* (* 1889), *Georgi Rajčev* (* 1882), *Konstantin Konstantinov* (* 1890), *Vladimir Poljanov* (* 1899), *Ana Kamenova* (* 1894), *Dimitar Talev* (* 1899), *Svetoslav Minkov* (* 1902), *Orlin Vasilev* (* 1904), *Georgi Karaslavov* (* 1904), *Emil Koralov* (* 1906) i *Stojan C. Daskalov* (* 1909).

Poslije rata posebno se razvila historijska pripovjedačka proza. Čitaju se pisci *St. Zagorčinov* (* 1889), *Konstantin Petkanov* (* 1891), *Fani Popova-Mutafova* (* 1902), a posebno mjesto zauzima *VI. Vladikin* (* 1891) djelom »Carevgrad Trnovo«.

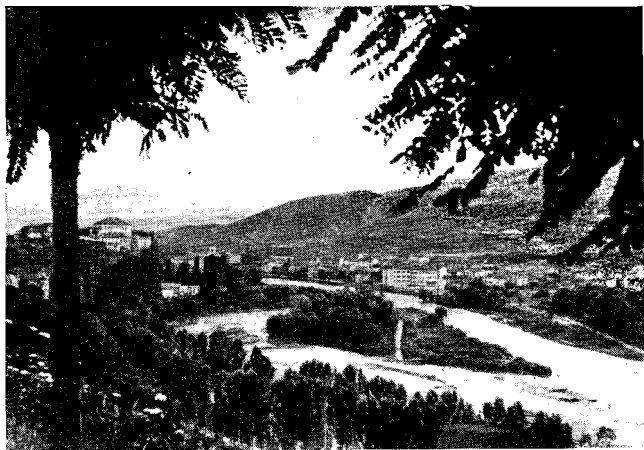
U dramskom pjesništvu, koje je isprva obrađivalo povijesne motive, narodni život i sl. u radovima V. Drumeva i Vazova, nastavljaju pisati drame i pripovjedači *Strašimirov* i *Jovkov*. Originalniji je *Petko Todorov* (1879—1916), inače i samonikao pripovjedač, koji pravi pokušaje za idejno produbljenje drame, a *Račo Stojanov* (* 1883) piše tehnički najbolje drame (»Majstor«). Društvene drame pisali su pripovjedači *Dobri Nemirov*, *Dimitrije Šišmanov*, *VI. Poljanov*, *D. Talev*. Samo dramom bave se *N. Ikonov* i *St. Savov*, a osobito *St. L. Kostov* (1879—1939).

Humorističku su knjigu njegovali poslije Aleka Konstantinova i Ivana Vazova *Mihalaki Georgijev*, *St. L. Kostov* i najmlađi *Čudomir*, *Rajko Aleksijev* i *Svetoslav Minkov*.

LIT.: A. Teodorov Balan, *Kiril i Metodij — Žitija i pohvalni slova*, Sofija 1920; Isti, *Kiril i Metodij — nabožen pomen i istoričeski svidelštva*, Sofija 1934; Isti, *Sv. Kliment Ohridski*, Sofija 1919; G. A. Iljinski, *Opyt sistematičeskoj Kirilo-Metodjevskoj bibliografii pod redakcijej i s dopolnenijami M. G. Popruženka i St. M. Romanskago*, Sofija 1934; J. Ivanov, *Balgarski starini iz Makedonija*, 2. izd., Sofija 1931; Isti, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija 1925; Isti, *Starobalgarski razkazi*, Sofija 1935; V. Sl. Kiselkov, *Patriarh Evtimij*,

BITOLJ

SKOPLJE

Sofija 1936; M. Genov, *Načalo i razcvet na bälgarskata literatura*, Sofija 1937; B. Angelov i M. Genov, *Stara bälgarska literatura v primeri, prevodi i bibliografija*, Sofija 1922; I. Dujčev, *Iz starata bälgarska knižina — knižovni i istoričeski pametnici od pärvoto bälgarsko carstvo*, Sofija 1940; M. Murko, *Geschichte der älteren südslavischen Literaturen*, Leipzig 1908; B. Angelov, *Bälgarska literatura*, knj. I.—II., Sofija 1923—33; L. Kovačev, *Stara bälgarska literatura*, Sofija 1937; P. A. Syrku, *K istorii ispravlenija knjig v Bolgarii v XIV. vëkë*, Petrograd 1898; Isti, *Očerk iz istorii literaturnyh snošenij Bolgar i Serbov v XIV. i XVII. vëkah*, Petrograd 1901; V. Pogorëlov, *Opis na starite pečatni bälgarski knigi (1802—77)*, Sofija 1923; A. Teodorov Balan, *Bälgarski knigopis za sto godini*, Sofija 1909; B. Penev, *Istorija na novata bälgarska literatura*, 4 sv., Sofija 1930—36; Isti, *Bälgarska literatura*, Plovdiv 1930; G. Konstantinov, *Tvorci na novata bälgarska literatura*, Sofija 1941.

Likovne umjetnosti. *Staro doba.* Protobugari su pri svojem doseljenju na Balkan donijeli sa sobom neke elemente svoje istočnjačke umjetnosti, ali su ovdje našli stariju umjetnost, koja se tada bila razvila kao starokršćanska umjetnost Istoka. Najstariji bugarski spomenici prije službenoga pokrštenja (865) nose izrazito orijentalni značaj. Poslije toga došao je naglo do izražaja bizantski utjecaj, osobito u crkvenoj umjetnosti. Značajni su preslavski spomenici iz doba cara Simeona, koji nose prava obilježja bizantske umjetnosti, ali u ornamentima i tehnici pokazuju istočnjačku predaju. Crkveno graditeljstvo ovoga doba pokazuje velike bazilikalne konstrukcije, zatim dekoracije u mozaiku i pločicama od ocaklene gline, u bojama i geometrijskim likovima, vegetacijskim motivima ili ljudskim likovima.

U doba drugoga carstva (1186—1393) nestaje istočne tradicije, a bizantski je utjecaj posve prevladao. U crkvenom graditeljstvu grade se malene crkve: jedne svodene jednobrodne, a druge u obliku grčkog križa s kupolom. Poseban je tip crkava na dva kata (na pr. Bačkovo, Stanimaka, Bojana kod Sofije), kod kojih donja služi kao grobnica. U to doba osobito cvate zidno slikarstvo. Najznatnije su freske crkve u Bojani iz 1259, radene po carigradskim predlošcima. Miniature ovoga razdoblja pokazuju dvije tendencije: naivni realizam (evanđelje popa Dobrejka) i vjernost bizantskim uzorima, na pr. Manasijina kronika i evanđelje cara Ivana Aleksandra iz 1345.

Za vrijeme turskoga gospodstva (1393—1878) Bugarska je posve odsječena od zapadne Evrope, odakle su već bili počeli dolaziti prvi utjecaji (talijansko-kretska škola), pa je njena umjetnost ostala i dalje u granicama arhaične i konvencionalne monaške umjetnosti Sv. Gore. O pojedinstima stare bug. umjetnosti → Bizantska umjetnost. U.

Novo doba. Od početka 19. st., uporedo s pomaljanjem bugarskog narodnog preporoda, preporuča se i bugarsko crkveno slikarstvo u lokalnim slikarskim (ikonopisnim) školama, u koje prodiru zapadni utjecaji.

Najstarija ikonopisna škola u sjevernoj Bugarskoj (Trevna) ima nekoliko dobrih predstavnika početkom 19. st. (Simeon, koji je radio 1800 do 1835, *Conko pop Vitanov*, koji je radio 1810 do 1845, i *Georgi Dimitrov*, koji je radio od 1810 do 1820). Svi oni nastavljaju staru tradiciju unatoč brojnim zapadnim utjecajima u ikonografiji i u stilu. Rad njihovih sinova i učenika pokazuje iza 1840 propadanje te umjetnosti. Takvu sudbinu doživljavaju i dvije druge ikonopisne škole — banska i samokovska. *Toma Vitanov*, osnivač ikonopisne škole u Banskome, učio je u Beču i zajedno s naturalizmom njemačkoga religioznog slikarstva

donio je u Bugarsku krajem 18. st. i modernu bečku umjetnost, na koju je utjecao francuski rokoko. Istakao mu se i sin *Dimitar* (radio od 1830 do 1850), najbolji freskoslikar. Trevnanska i banska ikonopisna škola brzo zamiru. Osnivač samokovske škole *Hristo Dimitrov* (radio 1800 do 1835) učio je također u Beču, ali mjesto njemačkog popularnog religioznog naturalizma usvojio je stil talijanskog akademizma. Njegovi sinovi *Dimitar Zograf* (1796 do 1860) i *Zahari Zograf* (1810—53), kao i njegov učenik *Ivan Obrazopisov* (1795—1854) nisu išli u inozemstvo. Oni su stopili zapadne utjecaje s kasnim bugarsko-bizantskim stilom, pa se od te smjese razvila seoska narodna umjetnost. Kasnije pokoljenje ikonopisaca samouka bavilo se slikanjem krajolika. *Nikola Obrazopisov* (1827 do 1911) slika prizore iz narodnog života. To je pokoljenje istinskih umjetnika, koji su svršili zapadne umjetničke akademije. Sin *Dimitra Zografa* odlazi u Rusiju, gdje prima ime *Stanislav Dospjevski* (1823—77). Vraća se u Bugarsku i radi nesamo ikone u ruskom renesansnom stilu nego i vrlo lijepe portrete s koloritom i mirnim pozama. Bečku, a kasnije i Münchensku akademiju završio je drugi umjetnik iz Svištova, *Nikolaj Pavlovič* (1835—94), koji je unio stil nazarena i u tom stilu radio portrete. Izradio je cijeli niz povijesnih slika i ikona. U Moskvi uči i *Hristo Conev* († 1883) iz Gabrova, izvrstan portretist. Drugi umjetnici uče u Rimu. Sve se više budi zanimanje za slikarstvo krajolika i narodnog života. Ujedno su udareni temelji svih vrsta slikarstva. Od bizantskog slikarstva nije ništa ostalo.

Sa slikanjem ikona je svršeno. U tom je stanju zateklo oslobođenje Bugarske (1879) bugarsku umjetnost. Do balkanskog rata rade dva pokoljenja umjetnika. Prvo je pokoljenje poslije oslobođenja shvaćalo »bugarstvo« u umjetnosti na osobit način. Česi *Ivan Mrkvička* (1857—1937) i *Jaroslav Vješin* (1860—1915) i Bugari — talijanski daci *Anton Mitov* (1861—1933) i *Ivan Angelov* († 1924), da spomenemo samo najbolje — bili su realisti unatoč tome, što neki utjecaji impresionizma prodiru u njihovo stvaranje. Ali takav je bio stil prije 1900 u Bugarskoj, i to nesamo u slikarstvu nego i u književnosti. Umjetnici su obrađivali seoski život. Realistički su slikali seoske poslove, svadbe, zdence s djevojkama, pastire, narodne običaje, seljake i seljakinje na konju i njivama, vršidbe i druge ratarske poslove. *Jaroslav Vješin*, najveći od njih, izlazi iz začarana kruga seljačkoga života i slika snažne slike iz balkanskog rata. K toj skupini valja dodati i kipare: *Žeka Spiridonova* (* 1867), *Marina Vasiljeva* (1867—1933) i *Boris Šaca*.

Čudno je, da su umjetnici, koji su počeli svoj rad iza 1900, bili po duhu posve oprečni ovim prvim pionirima. Ljepota nije za njih ležala u karakternom. Realizam im je bio posve stran. Bili su pristaše modernoga predratnoga pseudoklasicizma, koji nije u zapadnoj Evropi ostavio nikakva traga. Tražili su ljepotu u ženskom tijelu, prirodi i u životu, a ponešto su i sentimentalni. Oni su stvorili doba impresionizma. Među njima je najjači rano preminuli pejzažist *Nikola Petrov* (1881—1916). On udara početke moderne bugarske umjetnosti. Njegovi fini krajolici, pravljani iz početka u duhu impresionizma, a kasnije postimpresionističkom tehnikom, puni su poezije, zraka i refleksa. Veliko značenje ima i *Elena Karamihajlova* (* 1875); u njenim zdravo složenim kompozicijama leže iste »avangardne« težnje vremena. Drugi, koji su radili i poslije rata, jesu: *Nikola Mihajlov* (* 1875), najbolji portretist vremena (portreti Vazova i Penča Slavejkova); *Nikola Marinov* (* 1879), portretist žena; *Stefan Ivanov* (* 1875), portretist, sjajan neoklasik, koji slijedi čistoću linija starih ikona; *Ceno Todorov* (* 1878), portretist bugarskih književnika; *Atanas Mihov* (* 1876), pejzažist, i jedan od najboljih, *Hristo Stančev*. Toj skupini pripada veliki karikaturist *Aleksandar Božinov* (* 1878), osnivač bugarske karikature, koja se poslije ratova izvrsno razvila, i kipar *Andrej Nikolov* (* 1878), koji je učio u Parizu. Njegova ženska popsja i aktovi imaju osobitu finoću.

Skupina pejzažista počinje svoj rad oko 1910. Iz te skupine proizlazi »domaće« (»rodno«), novi pravac u bugarskoj umjetnosti poslije ratova. Bugarska je umjetnost između 1920 i 1925 vrlo zanimljiva. Taj kratki period pun je ideja, novih pravaca i pokušaja. Temeljno je nastojanje stvaranje čiste bugarske umjetnosti. U to je doba niklo nekoliko slikara, kipara i dekoratora.

Na čelu novih pokušaja stajao je umjetnički kritik i fini slikar *Sirak Skitnik*. Nekoliko mladih umjetnika, među kojima je i rano preminuli *Ivan Milev* (1900—27), stvorili su stvarno novi bugarski stil. Ekspresionizam i ruska dekorativna škola Vrubelja i Roericha pomogloše im da steknu slobodu koncepcije, koja je nedostajala njihovim prethodnicima. Oni su otkrili intimnu poeziju bugarstva, pa su se udubili u narodnu pjesmu i legendu. Među njima je *Penčo Georgijev* (1898—1940) najtragičniji. Bili su dobri dekoratori i scenografi: *Ivan Milev*, *Penčo Georgijev* i *Ivan Penkov* (* 1901); izradili su dekore za mnoge drame i opere u kazalištu. Pravač toga vremena vidi se i u dekorativnim slikama velikoga pisca i umjetnika *Nikolaja Rajnova* (* 1889) i u keramici njegova brata *Stojana Rajnova* (* 1896), stvaraoca nove bugarske keramike.

U poslijeratno doba bio je otkriven i bugarski krajolik kao i lica Bugarina i Bugarkinje. Znatni su pejzažisti: *Boris Denev*, *Sirak Skitnik*, *Konstantin Štrkelov* i *Nikola Tanev*; oni su po tehnici impresionisti i postimpresionisti.

Nikola Tanev (* 1882) počinje kao impresionist; slika pokrajinske gradove, voli sve starinsko i domaće, sunčano svijetlo i žarke boje. *Konstantin Štrkelov* (* 1889) jedan je od onih, koji su se razvijali po uzorima Vješina i Nikole Petrova i koji stvorili su novi period u bugarskoj umjetnosti. Prvi mu je dao kompoziciju pejzaža, a drugi neke koloritne osobitosti. On je akvarelist i umjetnik planine. Štrkelov je donio ljubav prema prirodi i osobiti vid estetizma, što se prije njega vidi samo u djelima Nikole Marinova. On je pjesnik u svojim krajolicima; mekan je u oblicima i tonovima. On je klasik.

Posve je različan *Sirak Skitnik* (* 1884). Njegova umjetnost poslije Nikole Petrova znači drugu etapu u stvaranju moderne bugarske umjetnosti. On iznosi više unutrašnji svijet nego prirodne pejzaže. Dao je niz bugarskih krajolika, niz slika balkanskoga gradića Koprivštice, punog starina. U tim radovima prodire u dušu bugarstva. Tehnika mu je također originalna.

Jedan je od najvećih pejzažista poslije rata *Boris Denev* (* 1883). Otkrio je monumentalni pejzaž Trnova, stare bugarske prijestolnice, gdje se rodio. Denev je stvorio i nekoliko tipova monumentalnih pejzažnih kompozicija.

K toj skupini pejzažista treba pribrojiti slikara *Vi. Dimitrov-Majstora* i kipara *Ivana Lazarova*. *Boris Mitov* (* 1891) dao je nekoliko sjajnih portreta, a *Nikola Ganušev* (* 1889) majstor je aktova. Marinist je toga pokoljenja *Aleksandar Mutafov* (* 1889), koji je udario temelj bugarskom morskome pejzažu. *Dimitar Gjudzenov* (* 1891) dao je povijesne slike, dok *Elena Konsulova-Vazova* (* 1887) radi fine plenerističke portrete. *Boris Georgijev*, koji radi u Italiji, moderni je »prerafaelita«, odlikuje se osobitom finoćom crta i čuvstvenošću. *Vladimir Dimitrov-Majstora* (* 1882) slika lica bugarskih seljaka nastojeći otkriti u njihovim crtama bugarski narodni značaj. On nije realist. Njegova tehnika proizlazi od Cézanneovih formula, a kolorit mu je veoma jasan. Uspio je zaroniti u izvore bugarske narodne duše. U svoje radove ulaže poeziju života i životvornosti, premda živi kao svetac, povučen u nekom selu Kazanličke doline. On je jedan od najsvjetlijih likova nove bugarske umjetnosti.

Kipar *Ivan Lazarov* (* 1889) također otkriva značajke Bugara. Započeo je 1914 s teškim ekspresivnim naturalizmom pod utjecajem Rodina. Izradio je mnogo lijepih poprsja, statua, reljefa, zatim likove tugujućih žena nad grobovima najvećih bugarskih pjesnika Javorova i Debeljanova. Njegovo kiparstvo nosi uistinu nešto značajno bugarsko.

Bugarska umjetnost u posljednjim godinama napreduje u svakom pogledu veoma brzo. Zamjećuju se dvije glavne struje. Jedna skupina nastavlja rad prethodnih umjetnika, ali se služi ponekada i izvornim sredstvima. Druga su skupina novotari, sintetici, neoklasici i konstruktivisti. Kako umjetnici rješavaju sve teže zadaće, možemo ustanoviti i kod futurista *Djulgerova*, koji radi u Turinu, i *Ivana Nenova* (* 1902 u Sofiji), kao i kod osnivača pariskoga nadrealizma *Georgi Papazova*, koji radi u Parizu.

U prvu skupinu možemo ubrojiti *Vasilja Stoilova*, *Ivana Hristova*, *Nenka Balkanskoga*, *Danaila Dečeva*, *Sultana Surudžon*, *Iliju Petrova*, grafičare *Vasilja Zaharijeva* i *Iliju Beškova*. *Vasil Stoilov* (* 1904) slika velike kompozicije i portrete akvarelnom tehnikom. Seljake i seljakinje slika ekspresivnim naturalizmom, koji je nalik na rad *Georgi-*

BACKOVSKI SAMOSTAN

jeva. *Ivan Hristov* (* 1900) istinski je pejzažist među mladima. Njegov je stil pun nježne romantike. *Sultana Surudžon* (* 1904) riše grozote svojih modela sa simpatijom. Njoj je oprečan *Nenko Balkanski* (* 1907); slika svoje najbliže, voli ljude, koji rade, djecu i obiteljsko ognjište. Pejzaži, puni snage i svijetla. Teško je riješiti, kojoj od ove dvije skupine pripada daroviti slikar *Ilija Petrov* (* 1903), koji pravi pokušaje u različnim pravcima; njegovo je slikarstvo ekspresivno i fino.

Druga skupina ima nekoliko snažnih i originalnih umjetnika, koji su pod utjecajem novih struja zapadnoevropske umjetnosti Pariza, Rima, Münchena i Beča. U njima uostalom postoji živa ideja stvaranja bugarske umjetnosti. Bugarski se značaj ističe uglavnom u silnom i žarkom koloritu slika, katkada i u originalnoj koncepciji, a i u tom, što traže vezu između moderne umjetnosti i ikonopisa bugarskog preporeda. Njihov je nesumnjivi vođa spomenuti *Sirak Skitnik*.

Kiril Conev (* 1896) jedan je od najindividualnijih među njima. On je po duhu neoklasik. Iz Mexica i Cube donio je mnoštvo slika punih eksotike. Njemu je oprečan *Dečko Uzunov* (* 1899). Pošto je dao nekoliko sjajnih portreta u duhu postimpresionističke tehnike, kasnije se evolvirao. Radi po nadahnuću izvanredno lijepe »Bugarske madone«.

Svaki od tih slikara ima svoj temperament, oštro različan od drugih. *Benčo Obreškov* (* 1899) nije ni u kojem pogledu nalik na svoje drugove. Dak je pariske škole Cézannea. Njegove su »mrtve prirode« simfonije čistih tonova. *Vjera Nedkova* (* 1908) u prvom je redu crtačica. Smion, ali točan crtež osnova je njezina slikarstva. Njezin rad sjeća nas na freske talijanskoga kvatročenta. Fina je i osjećajna slikarica *Maša Uzunova* (* 1906); bliska joj je *Zoja Paprikov* (* 1903).

Elizar Alšeh (* 1910) i *David Perec* (* 1906) rade s veoma jakim bojama pod nekim orijentalnim utjecajima; Alšehove su slike pune apokaliptičke snage.

Jedan je od najzanimljivijih mladih umjetnika *Stojan Venev* (* 1904), učenik *Vi. Dimitrova-Majstora*, od kojega je uzeo mnogo koloritnih osebina, ali koji je po duhu sav potpuno oprečan svome učitelju. On je duhovit karikaturlist s mnogo smisla za humor. Otkrio je svijet sela u novom osvjetljenju. On je jedan od najoriginalnijih bugarskih umjetnika.

Izvan skupina je *Canko Lavrenov* (* 1896), koji tehnikom starih popularnih i naivnih ikona iz 18. i 19. st. riše stari Plovdiv ili bugarske i svetogorske manastire.

Tim najboljim slikarima treba dodati i četiri grafičara. Osnivač je nove bugarske grafike *Vasil Zaharijev* (* 1895), jedan od najjačih bugarskih umjetnika. Na temelju stare crkvene gravire pokušao je uskrisiti tradiciju. S malo sred-

BUGARSKI SVIRACI NA »GADULKAMA«

stava izvanredno je mnogo dao u svojim gravirama. Njegov je učenik *Veselin Stajkov* (* 1906), koji isto tako radi graviru na drvetu s mnogo temperamenta. Spomena su vrijedne gravire *Nenča Georgijeva*, *Ane Behar*, *B. Angeluševa* i drugih grafičara.

Karikatura, kojoj je temelj udario Aleksandar Božinov, dostigla je poslije rata visoki stepen, a isto tako i ilustracija knjiga za djecu. Najdarovitiji je karikaturist i ilustrator među mladim bugarskim umjetnicima *Ilija Beškov* (* 1901). Njegov je humor bliz satiri. U novom kiparstvu očituju se dva utjecaja: jedan je utjecaj klasičnoga kiparstva *Andreja Nikolova*, pojačan utjecajem modernoga francuskog kiparstva, a drugi *Ivana Lazarova*, što zastupa sintezom upravljen k stvaranju kiparstva, koje bi bilo po linijama i oblicima bugarsko. Poslije rata javio se kipar *Marko Markov* (* 1889), koji pripada pokoljenju *Ivana Lazarova*. Markov je jedan od vođa i učitelja mladih kipara. Njegovi radovi, koji su bez vanjskih efekata, djeluju ne snagom svojih oblika nego unutrašnjim životom. Istaknut je animalist *Pando Kiselinčev* (* 1893), koji je izvrsnim umjetninama zastupan u Sofijskom zvrerinjaku. Najviše voli mlade životinje i prve njihove pokrete. Priказao je u skulpturi bizone i slonove.

Od mladih su na prvom mjestu *Ivan Funev*, *Atanas Dalčev*, *Vaska Emanuilova* i *Kiril Todorov*. Dobri su kipari i *Mara Georgijeva*, *Ljuben Dimitrov*, *Mina Ivanov*. Od njih se ističe *Ivan Funev* (* 1899), čija ekspresivna skulptura nosi stvarno nove oblike bugarske umjetnosti. Njegov su svijet radnici. Izradio je lijepe aktove s rijetkom finisom i statue žetelica i majkâ s djecom. *Vaska Emanuilova* (* 1905) radi izvrsne skulpture sintetičkih oblika. Klasičar je po čuvstvu *Atanas Dalčev* (* 1902), koji je među njima najmonumentalniji (brončani golemi kapiteli za sudsku palaču u Sofiji).

Po svemu se daje zaključiti, da se umjetnost u Bugarskoj nalazi u ovom času u neprekidnom vrienju i napretku. LIT.: B. Filov, *L'ancien art bulgare*, Bern 1919; Isti, *L'art antique en Bulgarie*, Sofija 1925; A. Protič, *Balgarsko savremeno izkustvo* u Guide du Musée National à Sofia, Sofija 1923; V. Suman, *Bulharské umění*, Prag 1926. N. M.

Glazba. Razvitak bugarske glazbe počinje s pokrštenjem Bugara za vladanja *Borisa* (853—888). Možda je sam car *Simeon*, odgojen u Carigradu, pomagao uvođenje bizantskog crkvenog pjevanja, pa je bugarski narod preuzeo bizantske crkvene napjeve preudesivši ih prema svojoj narodnoj melodici. Bugarsko su crkveno pjevanje prenijeli u Rusiju bugarski vjerovjesnici kao »bolgarski razpjev«; za kneza *Vladimira Velikog* kijevski je biskup *Bugarin Mihajlo* doveo iz Bugarske vrsne pjevače, »domestvenike«. Velik je procvat bugarske crkvene glazbe u 13. st. za biskupa *Kiprijana*. To dokazuju pisani zbornici bugarskih crkvenih pobjevaka, od kojih je većina uništena iza osmanlijske orvale. Tada su upravu bugarske crkve preuzeli carigradski fanarioti, koji su svim sredstvima nastojali zatrti svaki spomen na posebno bugarsko crkveno pjevanje zamjenjujući ga

bizantskim. Drugi put prenose bugarsko crkveno pjevanje u Rusiju u 15. i 16. st. bugarski svećenici, koje su Grci protjerali iz domovine. Oni u kijevsko-pečerskoj lavri uvode suvremene bugarske crkvene popijevke, a u tom ih pomažu neki kijevski biskupi, i sami po narodnosti Bugari (*Grigorij Camblak* u 15. st. i *Petar Mogila* u 17. st. spominju se kao vrsni poznavaoči bugarskoga crkvenog pjevanja). To je pjevanje nazvano »kijevsko-pečerski razpjev«. Starih bugarskih crkvenih pjesmarica našlo se samo izvan Bugarske. Prof. *Smolenski* našao je 1897 u bugarskom Zografskom samostanu na Atosu starobugarski oktoih iz 12. st. i pokušao ga prepisati u modernu notaciju. Na dosta žestoku oporbu naišlo je izdanje *A. Nikolova Starobugarsko crkveno pjevanje prema starim ruskim rukopisima iz 17. i 18. st.*; *Bugarin V. Sarafov* predbacuje tom izdanju, da su napjevi u njemu zapisani po pjevanju pjevača, koji su ih loše zapamtili, a sam urednik da je nastojao provesti ispravke prema grčkom originalu; zbog toga je teško utvrditi, jesu li se starobugarski crkveni napjevi u ruskoj redakciji doista vjerno sačuvali.

Za vrijeme turskoga gospodstva — od 15. st. dalje — mogla se razvijati samo bugarska svjetovna narodna popijevka. Zato bugarski istraživači glazbenog folklorâ i dijele razvitak bugarske narodne glazbe u tri odsjeka: popijevke prije političkog i duhovnog ropstva, popijevke nastale u vrijeme turskog gospodstva te popijevke iza oslobođenja. Bugarska je glazbena etnografija ozbiljno i podrobno proučila bugarsku narodnu glazbu, pa je pod vodstvom upravitelja glazbenoga odjela u Sofijskom Etnografskom muzeju, *Vasila Stojina*, već obavljen po stalnoj osnovi golem sabirački posao, a objavljene su i vrijedne publikacije, na pr. *Narodni pjesni ot Timok do Vita* sa 4076 zapisa. Pojedini muzikolozi (*Dobri Hristov*, *Đuđev*, *Kacarova* i dr.) dali su temeljne studije, kojima se osvijetljaju značajni, naročito ritmijski problemi bugarske narodne melodike. Kao značajna osobina njezina ističu se poliritmijski obrasci većih mjera, na pr. $\frac{7}{8} = \frac{3}{8} + \frac{4}{8} = \frac{2}{8} + \frac{3}{8} + \frac{2}{8} = \frac{4}{8} + \frac{3}{8}$ ili $\frac{9}{8} = \frac{3}{8} + \frac{2}{8} + \frac{3}{8}$ i t. d. Svim tim u prvi čas neobičnim metrijskim shemama *Đuđev* je nastojao naći i uzor i uzrok u koreografskim elementima različnih vrsta bugarskih narodnih plesova, »hora« (prema grčkom χορός). Na druge, naročito tonalne i harmonijske značajke bugarske narodne melodike upozorio je češki melograf i muzikolog *Ludvik Kuba* napose u melografskim zapisima iz Bugarske i Makedonije izdatima u velikom zborniku »Slovenstva ve svých zpěvech«; tu se naročito ističu: upotreba orijentalne ljestvice (koja je možda unesena u bugarsku narodnu melodiku tek iza osmanlijskog prepada), zatim gotovo amorfnâ metrika, razvijena fioritura glavnih melodijskih točaka (možda također pod orijentalnim uplivom) te bujna agogika. Bugarskoj narodnoj melodici stran je temperirani glazbeni sustav, ne zna za dur-tonalitet, nema u njoj višeglasja, nepoznati su zapadni glazbeno-strukturalni obrasci, a i zapadnjački instrumentarij. Ta je melodika nastala po jedinstvenoj cjelovitosti posebne nacionalne kulture, koja se sačuvala po stoljetnoj konzervativnosti bugarskog naroda i njegovoj zatvorenosti prema vanjskim utjecajima. Bizantski i turski utjecaji njoj su izvanjski poput eksoetičnih primjesa, najvećma potpuno asimilirani u samim temeljima bugarskoga pučkog glazbenog izražaja.

Od bugarskih pučkih glazbenih instrumenata ističu se: »kaval«, dugocijevna usnena drvena sviraljka vrlo tankih stijenka s rupom glasnicom na samom gornjem rubu cijevi; »gajda«, mješnica s jednocijevnom prebiralicom (»gajdu-nicom«) i jednocijevnom bordunskom sviraljkom (»ručilom«); napokon »gădulka«, posebna vrst gudaljke, srodna sredovječnoj »vielle«, »Fiedel«, dotično jadranskoj »lirici«. U bugarskom glazbenom pučkom instrumentariju upotrebljavaju se i neke vrste tambura. Možda je »gădulka« preuzeta iz sredozemne kulture, dok su tambure zacijelo unesene s blizog istoka.

Već su se u zadnjim desetljećima turskoga gospodstva Bugari počeli kulturno pridizati. Započeo je sitan, ali mnogostran i mnogostran rad mnogih bugarskih učitelja, vrijednih amatera, koji su znali, da će upravo uređenim crkvenim pjevanjem, pa građanskim pjevačkim društvima, koja su priređivala i prve bugarske kazališne predstave, najbolje unaprijediti narodna kulturna nastojanja i izvan škole. Promicanje bugarskoga crkvenoga pjevanja znatno je unaprijedio *Nik. Trandafilov*, koji je 1847 izdao prve bugarske crkvene pjesmarice *Cvetosobranije* i *Voskresenik*; tu su sve crkvene popijevke prevedene s grčkoga, a za

oznaku napjeva upotrijebljena je tada uobičajena bizantska neumatska notacija. Crkveno su pjevanje u Bugarskoj promovirali u 19. st. još i Angel Ivanov i Todor Ikonov. U vrijeme turskoga gospodstva istakao se u Šumenu i jedan liječnik, rodom Poljak, sam dobar violinist, koji je učio bugarske mladiće svirati violinu i koji je utemeljio mali orkestar. U Šumenu su se prikazivale i prve bugarske kazališne predstave; prvu je diletantsku družinu sastavio D. Vojnikov, pa je sa svojim glumcima pošao i na gostovanja po Bugarskoj i Rumunjskoj. Prvo građansko pjevačko društvo utemeljio je u Svištovu Janko Mustakov. Uz njega se u to doba istaknuo svojim marnim radom Petar Ivanov. Oba su, dakako svojim skromnim znanjem i sposobnostima, bili i prvi bugarski skladatelji zbornih popjevaka.

Iza oslobođenja (1878) glazba se u Bugarskoj počela živo razvijati. Prvi rasadnici glazbenih nastojanja bile su škole, vojničke glazbe te mnogi učenički i građanski crkveni i svjetovni pjevački zborovi i društva: u Plovdivu (1896), Rusenu (»Lira«), Silistriji (»Sjedjenka«), Staroj Zagori (»Kaval«, 1897) i dr. U Sofiji je »Glazbeno društvo« raspisivalo i natječaje, da pomogne i potakne življu produkciju novih bugarskih skladaba; na prvom takvom natječaju zapala je prva nagrada hrvatskog skladatelja Ivana pl. Zajca za zbor *Imah konja hranena* (Zajc je i poslije skladao nekoliko bugarskih zbornih popjevaka). Među vojničkim kapelnicima odmah iza oslobođenja našao se u Bugarskoj veći broj stranih glazbenika (osobito Čeha), koji su nastojali u svojim skladbama upotrijebiti bugarske narodne napjeve. Dosta je navesti nekoliko imena: Venc. Kautski okušao se kao skladatelj bugarske opere *Kamen i Cena*; K. Mahan proniknuo je u značajke bugarske narodne melodike i napisao je prvu bugarsku glazbenu školsku knjigu te pokrenuo prvi bugarski glazbeni časopis *Kaval*; Al. Mazak prvi je u Bugarskoj počeo priređivati simfonijske koncerte, a za vojničke glazbe priređivao je potpurije od bugarskih narodnih napjeva; H. E. Wiesner isticao se kao pijanist i pedagog, pa je, napustivši službu vojničkoga kapelnika, postao uglednim profesorom klavira u »Glazbenoj akademiji« i izobrazio među ostalima i najuglednijeg suvremenog bugarskog skladatelja P. Vladigerova. Cilj glazbenih nastojanja postaje oslobađanje od diletantizma i stvaranje dobrih temelja prave narodne glazbene kulture. Sve do početka 20. st. glavne su glazbene priredbe u Bugarskoj t. zv. *literarno-muzikalne večerinke*; tu se izvodila najviše vokalna, zborna glazba (nastupala su bugarska pjevačka društva). Orkestri su većinom još nepotpuni: uz violine svirale su i gitare, uz flaute još po koja drvena sviraljka i limene sviraljke. Već se javlja prva generacija vrijednih bugarskih skladatelja: N. Iv. Nikolajev, G. Bajdanov, A. Paunov, A. Badev, E. Manolov i dr. Pokraj najobilnije tvorbe skladaba za pjevačke zborove počinju se javljati i drugi veći glazbeni oblici, pa i početci opere i baleta.

Već se kod osnivanja stalnoga kazališta u Sofiji krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća počelo pomišljati i na organiziranje opernih predstava. Sam ravnatelj »Stolične dramatično-operne trupe« (koja se sastavila 1890), Dragomir Kazakov, ugledan je operni pjevač i redatelj. U toj prvoj opernoj družini sudjeluju osim bugarskih opernih pjevača još i stranci (Česi). Izvodili su se dijelovi (i čitavi činovi) poznatih opera iz svjetskog repertoara (djela Verdija, Bizeta, Gounoda, Flotowa i dr.); kao zbor sudjelovalo je sofijsko talijansko pjevačko društvo, a vojnički je orkestar preuzeo službu opernoga orkestra. Na taj se prvi pokušaj osnivanja bugarske opere nije mogao održati. Zanimanje općinstva ubrzo je popustilo, pa od 1892 do 1907 nema u Sofiji stalnih opernih predstava. Mlađi članovi, pjevači i pjevačice (Kurkov, Pipkov, Kaneli i dr.) odlaze u inozemstvo. Strani ugledni solisti, umjetnički ensemble i društva dolaze osobito u Sofiju pa priređuju koncerte, kojima se znatno oživjelo zanimanje za glazbenu umjetnost, te mnogi mladi Bugari odlaze u inozemstvo, da u uglednim konzervatorijima steknu potrebitu tehniku i znanje. U to se doba, koncem 19. st., javljaju i prvi bugarski pokušaji originalnih tvorba na području kazališne glazbene umjetnosti: prvu bugarsku operu (*Širomahkinja*, prikazivana tek 1910) napisao je ugledni bugarski skladatelj starije generacije Emanuil Manolov, a prvi bugarski balet (*Svetulka*, 1893) amater-skladatelj Ivan Ekzarh uz pomoć K. Mahana i Novačeka.

Početkom 20. st. javlja se druga bugarska glazbenička generacija s daleko jače istaknutim umjetničkim ciljevima.

»KAVAL«, labijalna sviraljka, frula, koja se oglašuje kad se puhne na gornjem otvoru. Taj stari oblik frule bio je poznat već u starom Egiptu

G. 1903 izrađuje prvi bugarski glazbeni kongres naučnu osnovu za glazbu u srednjim i drugim školama, stvara »Bugarski glazbeni savez«, koji počinje izdavati *Muzikalen vestnik*. Savez je potaknuo življe nastojanje u svim područjima glazbenoga života.

G. 1904 otvorena je uz potporu države u Sofiji glazbena škola; ona 1912 postaje državnom, a 1921 proširena je u »Glazbenu akademiju«. U toj su akademiji gotovo svi profesori Bugari. Školskim orkestrom ravna Saša Popov, sam vrstan violinist, a školskim zborom Dobri Hristov, istaknuti bugarski skladatelj. Ravnatelji su bili: Nikolajev, Petko Naumov (violinist), Dobri Hristov (skladatelj), Dimitr Hadži-Georgijev (skladatelj), Abadžijev. Glazbene škole postoje i u Plovdivu, Burgasu i Varni.

G. 1907 razmahala se u novinstvu čitava »operna vojna«, koju je pokrenuo Stojan Mihajlov, dotada operni pjevač u carskom kazalištu u Petrogradu i Moskvi. G. 1908 dolaze novi bugarski operni umjetnici iz inozemstva, gdje su većinom već stekli glas i popunili umjetnički repertoar: Zlatka Kurteva, Mara Vasiljeva, Vulpe, Minčev, Dimitrov, Nikolov. Sastavlja se operna družina, koja daje najprije pojedinačno dijelove opera u posebno određenim danima. Još sudjeluje u izvedbama vojnički orkestar, a zbor daje pjevačko društvo »Rodna pesen«. Slijedeće se godine nastavlja s takvim djelomičnim izvedbama. Tek u toku 1910 izvode se i cijele opere. Te je godine izvedena i prva bugarska opera *Širomahkinja* (E. Manolova). Već se 1911 javljaju djela mladih bugarskih skladatelja: G. Atanasova *Borislav*, D. Hadži-Georgijeva *Tahirbegovica*, koja postizava vidan uspjeh. Iste sezone gostovala je sofijska operna družina u Beogradu uz sudjelovanje proslavljene bugarske operne pjevačice Hristine Morfove. G. 1913 dala je opera malo predstava. Do 1921, kad je opera došla u državnu upravu, sakupio se u bugarskoj opernoj družini lijep broj pjevača, dirigenata i redatelja, sve samih Bugara. Poslije svjetskoga rata javila se u Sofiji i opereta, koja je radila u više kazališta.

Glazbeni odgoj djece znatno su unaprijedila društva »Detski muzikalni kitki«, u kojima su djeca glumila i pjevala. D. Gojčev sastavio je prvu »kitku« u Plovdivu 1908 (u Sofiji i drugim mjestima nastale su kasnije); u tom se radu istakao i Bor. Tričkov.

Već od 1901 postojalo je u Bugarskoj potpuno društvo za glazbenike »Car David«; g. 1919 utemeljen je »Bugarski profesionalni glazbenički savez«.

Ulogu filharmonijskog orkestra vršio je dugo godina gardijski orkestar, što ga je 1880 osnovao gardijski kapelnik Čeh Jozef Hohola. G. 1914 upravlja gardijskim orkestrom Bugarin Georgi Atanasov-Maestro, pa je pod njegovim upravljanjem u toku nekoliko godina izvedeno osamdesetak popularnih simfonijskih koncerata. G. 1923 utemeljena je od članova opernog orkestra u Sofiji »Filharmonija« kao posebna ustanova, koja je preuzela priređivanje simfonijskih koncerata. Uz nju je poslije sastavljen još jedan simfonijski orkestar od slobodnih profesionalnih

glazbenika. U Staroj Zagori priredivao je simfonijske koncerte sa svojim vojničkim orkestrom kapelnik R. Spiridonov.

Pjevački zborovi razvili su poslije svjetskoga rata veliku umjetničku djelatnost, otkad je utemeljen »Sjuz na narodnite horove v Blgarija«, koji od 1928 izdaje i svoj časopis *Rodna pesen*. Savez izdaje i zborne pjesmarice.

U toj generaciji novijih bugarskih skladatelja ističu se već mnoga imena. Kao operni skladatelji ističu se: Em. Manolov (*Štromahkinja*, prikazivana istom 1910), Ben. Bobčevski (*Knez Otšelnik*), G. Atanasov-Maestro (*Borislav*, *Gergana* 1917, *Zapustalata vodenica* 1923, *Cveta* ili *Macedonska krvava svadba* 1925, *Kosara*, opereta *Zlatnoto momiče* i dječje operete *Bolestan učitelj*, *Samodivskoto izvorče*, *Za ptički*), Dim. Hadži-Georgijev (vrlo uspjela opera *Tahirbegovica*, *Zaira*, te nedovršena opera *Ašik, bagdaski pjevač*), Dim. Karadžev (*Na morskome bregu*, *Antigona*, *Kći Pilata*, *Milkana*, *Mladi kralj*), Iv. Hr. Kavaladžijev (*Kralj Marko*), P. Vladigerov (*Car Kalojan*), P. Naumov (*Strahil-vojvoda*), Mili Todorov (dječje operete *Vetrenata melnica*, *Malnata kibritoprodavačka*), P. Bojadžijev (*Šnježana*). Na orkestralnim djelima radili su ovi skladatelji: D. Hristov (*Taržestven marš*, *Tutrakanska epopeja*, 2 balkanske suite, uvertira *Ivajlo*), Dim. Hadži-Georgijev (uvertira *Liseć*), P. Vladigerov (*Suite bulgare*, simfonijske pjesni, koncert za klavir i orkestar), Nik. Atanasov (Simfonije u d-molu i g-molu, uvertire *Hristo Botjov*, *Ston na gorata*), As. Dimitrov (simfon. pjesan *Hadži Dimitr*, varijacije za orkestar *Cigular kšta ne hrani*), Her. Nestorov (simfon. slika *Ljetni dan*), Pet. Stainov (suite *Trakijski plesovi*, *Mesečko horo*, *Rčenica*, *Legenda* u 4 stavka), Pet. Naumov (2 simfon. plesa, 3 uvertire), Al. Mazak (simfon. slika *Odrin*), C. Cankov (simfonija u d-molu, fantazija u a-molu). Među skladateljima za zbor, osim već spomenutih, od kojih su neki napisali mnoge velike zborne skladbe, ističu se G. Tumanogelov, A. Bukureštlijev, A. Krstev, P. Bojadžijev, P. Stefanov. Oni su stvarali i nove crkvene zborne popijevke, pa i čitave liturgije (D. Hristov, P. Stefanov, D. Dinev). Gotovo su jednako veliku pažnju svratili bugarski skladatelji i stvaranju u području popijevke uz pratnju glasovira, pa su u tim svojim djelima naročito isticali značajke bugarske narodne melodike (D. Hristov, P. Vladigerov, A. Krstev, B. Bobčevski, C. Cankov, A. Stojanov i dr.). Lijep je prinos bugarskih skladatelja u stvaranju samostalne klavirske glazbe (skladatelji P. Vladigerov, H. Nestorov, A. Stojanov, N. Atanasov, C. Cankov, P. Dinev, Lj. Pipkov i dr.). U Bugarskoj djeluje i veći broj instrumentalista virtuoza, koji s uspjehom nastupaju i u inozemstvu: pijanisti P. Vladigerov, A. Stojanov, P. Pelišek, D. Nenov; violinisti Saša Popov, P. Penov; violončelist Sl. Popov, kontrabasist A. Vapordžijev, te mladi umjetnici, instrumentalisti i pjevači: L. Vladigerov, Martinkov, T. Jankov, Ljiljana Dobri-Hristova, Kurteva i dr. Kao operni pjevači i pjevačice istaknuli su se, osim već spomenutih, još i ovi: St. Mihajlov (tenor), Hristina Morfova-Lukaš (koloraturni sopran), Ana Todorova (alt), Ivan Vulpe (bas); neki su gostovali, pa i stalno djelovali u Zagrebu.

»GAJDA« (u nekim krajevima i »mešnica«). Gajdardžija puše kroz dulac, da napuhne mješinu, iz koje pazuhom istiskuje uzduh, koji struji u jednocijevnu(!) prebriljku »gajdunicu« i u bordunsku dugu sviralu »ručilo«, koja visi kraj desne ruke sviračeve

Zanimanje za glazbu promovirali su i bugarski glazbeni časopisi *Muzikalen život* u Sofiji (urednik Iv. Kamburov), *Musička misao* u Sofiji (ur. D. V. Radev), *Muzikalen pregled* u Staroj Zagori (ur. A. P. Bersenjev), *Blgarski muzikant* u Sofiji, *Muzikalen vestnik*, glasilo glazbeničkoga saveza u Sofiji (ur. D. Hadži-Georgijev), *Junoševski drugar* (ur. B. Gajdarov).

I mlada bugarska muzikologija ima vrijednih istraživača, melografa i muzikologa, koji su učili i stručno se izobrazili u inozemstvu. P. Panov surađuje u Berlinu u znamenitom Bückenovom naučnom djelu, a pisao je i o razviku vojničkih orkestara u Njemačkoj. U samoj Bugarskoj ističu se među ostalima, osim već spomenutih, D. Hristova, V. Stojina i Kacarove, D. V. Radev (koji je izdao opću povijest glazbe te školske knjige za nauku o oblicima i instrumentaciju) i Ivan Kamburov (koji je napisao povijest bugarske glazbe i bugarske opere te uredio Glazbeni leksikon).

LIT.: a) Glazbena etnografija: D. Hristov, *Ritmičnite osnovi na našata narodna muzika*, 1911; Isti, *Tehničkieskija stroč na bŕlgarskata narodna muzika*, 1928; V. Stojin, *Bŕlgarskata muzika, metrika i ritmika*, 1926; S. Duđev, *Rythme et mesure dans la musique populaire bulgare*, Pariz 1931; H. Obreškov, *Das bulgarische Volkslied*. — b) Zbornici narodnih popjevaka: D. Hristov, *Bŕlgarski narodni pesni ot Besarabija*, 1912; Isti, *66 narodni pesni na mekedonskite Blgari*; V. Stojin, *Sbornik ot narodni pesni »Ot Timok do Vitaa*, 1928; Isti, *Narodni pesni ot sredna severna Bŕlgarija*, 1939; Isti, *Bŕlgarski narodni pesni ot istočna i zapadna Trakija*, 1939; A. Bukoreštlijev, V. Stojin, R. Kacarova, *Rodopski pesni*, Akademija na naukite, Sbornik XXXIX. — c) Povijest glazbe: J. Voznesenski, *Bŕlgarski razpjev*, Kijev 1891; I. Kamburov, *Bŕlgarskata muzika minulo i svremenost*, 1926; Isti, *Operno izkustvo i naši operni deĵci*; Isti, *Muzikalen rečnik*, 1934; M. Goleminov, *Kŕm izvora na bŕlgarskoto zvukotvorčestvo*, 1937; S. Brašovanov, *Vom Volkslied zur Kunstmusik 60 Jahre bulgarischen Lebens*, Jahrbuch der Deutsch-bulgarischen Gesellschaft, Berlin 1939; K. Manojlović, *Muzika i njen razvoj u Bugarskoj*, Sv. Cecilija 1933. B. S.

Prirodne znanosti u Bugarskoj. 1. listopada 1888 otvoren je u Sofiji Viši pedagoški tečaj za historijsko-filološke znanosti, a godinu dana kasnije i fizičko-matematički odjel; treće godine otvoren je odjel za prirodne znanosti. Kasnije su sve jedan za drugim osnovani novi odjeli, te se sveučilište razgranalo onako, kako ga vidimo danas.

Car Ferdinand, koji je i sam bio učenjak i gorljiv istraživač prirode, osnuje već 1889 Carski prirodno-historijski muzej i Carski zoološki vrt, a 1905 izgradi Carsku entomološku postaju i osnuje u Varni Crnomorsku biološku postaju s akvarijem, kojom kasnije upravlja sveučilište. Danas je ta postaja ponos Bugarske; njome se služe nesamo domaći nego i strani poznati učenjaci; ona je jedina na Balkanu.

Kroz te znanstvene zavode prošlo je mnogo ljudi, a i djeca cara Ferdinanda razvila su u njima prirodnu ljubav prema nauci, osobito prema prirodopisu. Ni sadašnji car Boris III. nije napustio znanstvenu baštinu svoga oca; on pomaže ove ustanove, obogaćuje ih i proširuje, te je u njima nagomilano mnogo znanstvenoga materijala i takvih zbirki, kakvih nemaju mnoge druge zemlje. Njegovim su nastojanjem podupirani mnogi znanstveni radnici na području entomologije, ornitologije i drugih grana zoologije, botanike i geologije, te su istraživali razvikanje različitih životinja, a napose, kako su se prilagodile novostvorenim životnim uvjetima u Bugarskoj. Imajući te zasluge na umu bugarsko je sveučilište proglasilo cara Borisa III. prvim bugarskim doktorom prirodnih znanosti.

Rad bugarskih učenjaka na području prirodnih znanosti ogleda se u četiri skupine: 1. u upoznavanju životinja, biljaka i građe tla u Bugarskoj; 2. u istraživanju velikih znanstvenih problema; 3. u popularizaciji prirodnih znanosti i 4. u učenju prirodopisa. U svakoj se skupini ističu veoma poznata imena, a neka su odavna prešla i granice zemlje.

Oko upoznavanja flore i vegetacije B. najviše su radili profesori St. Petkov, N. Arnaudov, N. Stojanov i B. Stefanov, a isto tako i V. Davidov, Urumov i mnogi mladi botaničari. Ističemo »Floru Bugarske«, veliko djelo profesora N. Stojanova i V. Stefanova. Na polju *geologije*, *mineralogije* i *petrografije* poslije prof. G. Zlatarskog, najuglednijega bugarskoga učenjaka na tom području, koji je ostavio i prvu bugarsku geološku kartu, ističe se prof. G. Bončev, zagrebački dak, koji je izvršio veoma mnogo dragocjenih petrografskih istraživanja u zemlji, kao i profesori St. Bončev, N. Nikolov i dr. Područje *paleontologije* zastupa prof. P. Bakalov.

Najbolje je proučavano *životinjstvo*, i bugarski su zoolozi pronašli mnogo novih domaćih vrsta, dotada nepoznatih nauci. Jedan je od prvih radnika na tom području prof. G. Šiškov, a uz njega prof. Jurinić, Hrvat po narodnosti, koji sada živi u Samoboru kraj Zagreba.